

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ (Θουκ. 3,82, 1)

0. Ἡ γλωσσική ἀνάλυση τῶν κειμένων δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀπλὰ γραμματική¹· ὀφείλει νὰ εἶναι μαζὶ καὶ λογικὴ ἀνάλυση², ἐπειδὴ ἡ γλωσσικὴ ἐπικοινωνία θεμελιώνεται στὸν κοινὸ νοῦ. Κάθε γραμματικὰ ὀρθὴ ἐρμηνεία θὰ πρέπει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτή, νὰ ὑποβάλλεται σὲ καθαρὰ λογικὸ ἔλεγχο. Ἐξἄλλου, ἡ συγκεκριμένη μορφή τοῦ παίρνει κάθε φορὰ ὁ λόγος εἶναι σκόπιμο, τουλάχιστο σὲ μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεία, νὰ ἀξιολογηθῆ ὑφολογικά. Τὸ χωρίο 3,82,1 ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη χρησιμεύει ἐδῶ ὡς ἀπλὸ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο.

1. Θουκ. 3,82,1: *Οὕτως ὦμῃ ἢ στάσις προχώρησε, καὶ ἔδοξε μᾶλλον, διότι ἐν τοῖς πρώτῃ ἐγένετο· ἐπεὶ ὕστερόν γε καὶ πᾶν ὡς εἶπαι τὸ Ἑλληνικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐσῶν ἑκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δῆμων προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λακεδαιμονίους. Καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν οὐδ' ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, πολεμουμένων δὲ καὶ ξυμμαχίας ἅμα ἐκατέροις τῇ τῶν ἐναντίων κακώσει καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσποιήσει ὀραδίως αἱ ἐπαγωγαὶ τοῖς τρωτερίζειν τι βουλομένοις ἐπορίζοντο.*

Οἱ παραπάνω λίγες γραμμὲς δημιουργοῦν πολλὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα· ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν δύο μόνο ἀλλὰ κίρια σημεῖα τοῦ κειμένου:

(α) οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν οὐδ' ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς·

(β) τῇ τῶν ἐναντίων κακώσει καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσποιήσει· (γὰρ τὰ ἄλλα ὑπὸ ἀμφισβήτηση σημεῖα ἔγιναν ἐδῶ ἀποδεκτὲς οἱ μᾶλλον καθιερωμένες ἀπόψεις)³.

1. Τὸ «γραμματικὴ» στὴν εὐρύτερη, ἐδῶ, σημασία του.

2. Ἡ λογικὴ ἀνάλυση εἶναι ἄλλωστε ὁ μόνος τρόπος γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση ἐνὸς κειμένου.

3. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις αὐτές:

α) τὸ διαφορὰ (διαφορῶν οὐσῶν ... ἐπάγεσθαι) σημαίνει ἐδῶ «διαφορὰ, ἀντίθεση» (καὶ ὄχι «συμφέρον»).

β) τὰ εἰρήνη - πόλεμος (ἐν μὲν εἰρήνῃ - πολεμουμένων δὲ) ἀναφέρονται εἰδικὰ στοὺς Ἀθηναίους - Λακεδαιμονίους καὶ ὄχι γενικὰ στὰ ἑλληνικὰ κράτη καὶ τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα (δημοκρατικὸ καὶ ὀλιγαρχικόν).

2. Σχετικά με τὸ πρῶτο ὑπὸ ἐξέταση σημεῖο, οἱ γνωστές μου μεταφράσεις¹ μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο ομάδες, ἀνάλογα μετὰ τὴ λύση ποὺ δίνουν στὸ «πρόβλημα τῶν ὑποκειμένων». Τὸ πρόβλημα αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν (τυχαία ἢ ὄχι) παράλειψη τοῦ Θ. νὰ δηλώσῃ ρητὰ τὸ ὑποκείμενο στὶς μετοχές ἐχόντων καὶ ὄντων (ἢ τελευταία ἐννοεῖται κοντὰ στὸ ἐτοιμῶν).

3. Στὴν πρώτη (καὶ πολυπληθέστερη) ομάδα μεταφραστῶν ἀνήκουν ὅσοι δέχονται, ἀπὸ γραμματικὴ μᾶλλον προκατάληψη, κοινὰ ὑποκείμενο γιὰ τὶς δύο μετοχές².

Ἐπίσης στὸν καθορισμὸ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ ὑποκειμένου δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη ὁμοφωνία. «Ὅλες οἱ δυνατότητες ποὺ παρέχουν, κατ' ἀρχὴν, τὰ συμφραζόμενα ἀντιπροσωπεύονται ἐδῶ, ἀν καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἴδια συχνότητα. Ἔτσι, γιὰ τὴν ομάδα αὐτὴ (Α), ἔχουμε τὶς ἀκόλουθες ἐπιμέρους περιπτώσεις:

Α1: δημοκρατικοὶ - ὀλιγαρχικοὶ³.

γ) στὸ ξυμμαχίας πρέπει νὰ ἐννοηθῇ τὸ οὔσης·

δ) τὸ ἑκατέροις (καὶ ξυμμαχίας ἅμα ἑκατέροις) ἀναφέρεται στοὺς δύο ἀντίπαλους συνασπισμοὺς καὶ ὄχι στὶς δύο ἀντίθετες παρατάξεις μέσα στὴν ἴδια πόλη, ἢ σ' αὐτὲς καὶ στὶς δύο μεγάλες δυνάμεις (Ἀθήνα - Σπάρτη).

1. Οἱ μεταφράσεις ποὺ εἶδα — ἐλληνικὲς καὶ ξένες — εἶναι περίπου ἐξήντα. Θὰ πρέπη νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ἡ μεταφραστικὴ ἱστορία ἐνὸς δύσκολου χωρίου παρουσιάζει πάντα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Οἱ πρῶτες ἀποδόσεις τοῦ κειμένου δημιουργοῦν παράδοση ποὺ συνεχίζεται σὲ μεγάλη κλίμακα ὡς τὶς μέρες μας. Βέβαια οἱ καθαρὰ προσωπικὲς λύσεις δὲν λείπουν, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύουν ἕνα σημαντικὰ μικρότερο ποσοστό. Ἐξάλλου, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, παρατηρεῖται μιὰ τάση νὰ ὑπερπηδηθοῦν οἱ δυσκολίες μετὰ θελημένη ἀσάφεια· πρβ. «Now in time of peace, men would had no excuse for introducing either, and no desire to do so» (Jowett, 1885)· «In peace there would have been neither the desire nor the excuse for appealing to them» (Livingstone, 1943)· «Solange noch Friede war, mochte es wohl an Vorwänden fehlen, auch an Gelegenheit, sie zu Hilfe zu rufen» (Landmann, 1960)· «En temps de paix, il n'y aurait pas eu de prétexte et l'on n'osait donc pas les faire venir» (Weil - Romilly, 1967).

2. Αὐτὸ ποὺ ἐντυπωσιάζει ἐδῶ εἶναι ὅτι ἐνῶ γιὰ τὰ γραμματικὰ προβλήματα γίνεται συνήθως πολὺς λόγος, τὰ καθαρῶς λογικὰ συζητοῦνται ἐλάχιστα. Ἔτσι, τὸ ὅτι γίνεται αἰσθητὴ ἢ στὸ μεταφραστὴ ἢ ἀντίφραση τοῦ «δὲν εἶχαν πρόφραση οὔτε διάθεση» πρέπει νὰ τὸ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὸς ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο ὅρους, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ ἄλλωστε σὲ παράφραση ἢ σὲ ταυτολογία: πρβ. «ni le prétexte ni l'occasion» (Perrot d'Ablancourt, 1761)· «ni le prétexte ni l'idée» (Bétant, 1863)· «on n'aurait eu aucun prétexte pour réclamer leur secours, et on n'était pas en mesure de le faire» (Zénont, 1882) κτλ. (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ γαλλικὲς μόνο μεταφράσεις). Ἐξάλλου, ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς μεταφραστῶν δὲν φαίνεται νὰ ἐνοχλῆται καθόλου λέγοντας: «οὔτε τὴν πρόφραση, οὔτε τὴν θέλησιν» (Σκαλίδης, 1872· Ζερβός, 1910)· «ἐπειδὴ δὲν θὰ εὑρισκον εὐκόλως πρόφραση, δὲν θὰ εἶχον οὔτε τὴν προθυμίαν» (Ξιφαρᾶς, 1939)· «οὔτε πρόφραση ἀλλὰ οὔτε τὴν διάθεση» (Βλάχος, 1966)· «οὔτε πρόσχημα οὔτε διάθεση» (Γεωργοπαπαδάκος, 1974) κτλ. (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ σὲ νεοελληνικὲς ἀποδόσεις).

3. Εἶναι ἡ περισσότερο (γραμματικὰ καὶ πραγματικὰ) δικαιολογημένη ἐκδοχὴ — καὶ

A2: δημοκρατικοί - ὀλιγαρχικοί καὶ Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι (γενικά) ¹.

A3: Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι ².

A4: δημοκρατικοί (μόνο) ³.

Γενικά, ἡ ἀποδοχὴ κοινοῦ ὑποκειμένου περιέχει, κατὰ τὴ γνώμη μας, λογικὴ ἀνακολουθία ἢ ταυτολογία. Πράγματι, ἂν τὸ πρόφασις (οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν) σημαίνει ἐδῶ «πρόφαση, πρόσχημα κτλ.», ὅπως δέχεται ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν μεταφραστῶν εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν συμβιβάζεται μετὰ τὸ «διάθεσις, προθυμία κτλ.» (ἐτοιμία). Νομίζω δηλαδὴ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ δεχτοῦμε λογικὰ γιὰ τὸ ἴδιο ὑποκείμενο ὅτι «δὲν εἶχε πρόφαση οὔτε διάθεσις νὰ κάνη κάτι». Ἐφόσον λείπει, κατ' ἀρχήν, ἡ διάθεσις τὸ «πρό-

γι' αὐτὸ ἡ περισσώτερο μαρτυρημένη: ἔχει μακρινὲς ρίζες στὴν παράδοσις καὶ συνεχίζεται ὡς σήμερα· πρβ. «ac in pacem quidem nullam huius rei peragendae speciosam causam habuissent; nec ad ipsos accersendos adeo prompti fuissent» (Valla - H. Stephanus, 1549)· «Et in pacem quidem nullam speciosam causam haberent, nec ad ipsos accersendos adeo prompti essent» (Maase, 1841)· «they would have no pretext for asking their intervention nor any inclination to do so» (W. F. Smith, 1920)· «δὲν θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ βροῦν αἰτία γιὰ ἐπανάστασις, οὔτε θὰ ἦταν τόσο πρόθυμοι νὰ καλέσουν βοήθεια ἀπ' ἑξῶ» (Ἑλλη Λαμπρίδης).

1. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξίσου παραδοσιακὴ ἐκδοχὴ τὴν ὁποία ὑποστηρίζει καὶ ὁ Νεόφυτος Δούκας: «οὔτε αἰτίαν εἶχον, οὔδὲ πρόθυμοι ἦσαν νὰ προσκαλώσιν ἐκάτεροι ἐκατέρους πρὸς ἑαυτοὺς» (1805)· χαρακτηριστικὸ (ἀλλὰ καθόλου πειστικὸ) εἶναι ἐδῶ καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιο: «πότεροι ἦσαν οἱ στασιάζοντες πρὸς ἀλλήλους; πολῖται; ἢ τὰ δύο διαφερόμενα ἔθνη, Ἀθηναῖοι δηλονότι, καὶ Λακεδαιμόνες; τοῦτο ἐμοὶ δοκεῖν εἰς ταῦτ' ἦκει ἐννοίας ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν μερῶν λαμβανόμενον».

2. Ἔτσι λ.χ. στὴ μετάφρασις τοῦ Καρβελᾶ (1940): «καὶ ἐν καιρῷ μὲν εἰρήνης δὲν θὰ ἦτο καὶ τόσο εὐκόλος ἢ πρόσκλησις αὐτῶν πρὸς βοήθειαν μιᾶς πολιτικῆς μερίδος, διότι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρουν οὔτε λόγον ἐπεμβάσεως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τῶν ἄλλων, οὔτε εἶχον πρόθεσιν νὰ ἐνδίδουν εἰς τὰς εἰσηγήσεις ἐκείνων οἱ ὅποιοι θὰ τοὺς προσεκάλλουν». Ὁ Καρβελᾶς εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχη παρασυρθῆ ἀπὸ τὰ διφοροῦμενα σχόλια τοῦ Μιστριώτη: «Ζητεῖται τὸ ὑποκείμενον τοῦ ἐχόντων καὶ τινες μὲν νομίζουσιν, ὅτι εἶναι τῶν προστατῶν τοῦ δήμου, ἄλλοι δὲ τῶν Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων. Τὸ μὲν παρακαλεῖν εὐνοεῖ τὴν πρώτῃν σύνταξιν, τὸ δὲ πολεμουμένων τὴν δευτέραν. Ὑποκείμενον τῶν δύο μετοχῶν πρέπει νὰ ἦναι τὸ αὐτό, ἀλλ' εἰς τὸ πολεμουμένων οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι δύνανται νὰ ἦναι. Αἰοπεῖν ἐν καιρῷ εἰρήνης οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν εἶχον πρόφασιν, ἵνα καλέσωσι τοὺς δημοκρατικούς ἢ τοὺς ὀλιγαρχικούς πρὸς συμμαχίαν». Πρβ. ὅμως παρακάτω: «Ἡ ἀντωνυμία αὐτοὺς ἀναφέρεται εἰς τοὺς Ἀθηναίους καὶ Λακεδαιμονίους, δηλ. τοὺς μὲν πρώτους οἱ δημοκρατικοί, τοὺς δὲ δευτέρους οἱ ὀλιγαρχικοί». Ἡ ἴδια μετάφρασις ἐπαναλαμβάνεται ἀργότερα (1953) ἀπὸ τοὺς Φ. Παππά - Ν. Φίλιππα: «καὶ σὲ καιρὸ εἰρήνης δὲν εὔρισκαν πρόφασιν νὰ ἐπέμβουν, οὔτε ἤθελαν ν' ἀκούνε ὅσα τοὺς λέγανε αὐτοὶ πρὸς τοὺς καλοῦσαν».

3. Ὅπως τουλάχιστον πιστεύει ὁ S. T. Bloomfield: «they, i.e. the democratical party, would have had no pretext, nor would have been ready to call in their aid» (μετάφρασις τοῦ 1842).

φαση» δὲν ἔχει ἐδῶ θέση¹. Ἄν πάλι τὸ πρόφασις σημαίνει ἐδῶ (λόγος, αἰτία, δικαιολογία κτλ.)² καὶ πρέπει νὰ μεταφράσωμε «δὲν θὰ εἶχαν λόγο οὔτε διάθεση», αὐτό, ἂν δὲν ἀποτελῆ καθαρή περιττολογία (ἀφοῦ λείπουν οἱ λόγοι εἶναι φυσικὸ νὰ λείπη καὶ ἡ διάθεση), ἐξυπονοεῖ βέβαια ὅτι ἐδῶ θὰ ἦταν, κατ' ἐξαιρέση, δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν λόγοι ἀλλὰ ὄχι καὶ διάθεση, πράγμα ὅμως ποῦ καὶ γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ γιὰ τὰ μεγάλα κράτη — τουλάχιστο γιὰ τὸ κράτος τῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Θουκυδίδη — θὰ πρέπη νὰ τὸ ἀποκλείσωμε ἐντελῶς.

4. Ἡ δεύτερη ομάδα δέχεται διαφορετικὸ ὑποκείμενο γιὰ κάθε μετοχή, κάνοντας ἔτσι ἓνα βῆμα πρὸς μιὰ λογικὰ συνεπέστερη λύση³. Ὅστόσο καὶ ἐδῶ οἱ μεταφράσεις (στὸ σύνολό τους) δὲν ἔχουν, νομίζω, ἀπαλλαγῆ ἀπὸ κάθε προκατάληψη: ἀπὸ τίς δύο δυνατὲς περιπτώσεις θεωρήθηκε γραμματικὰ καὶ πραγματικὰ ἐπιτρεπτὴ μόνον ἡ μία (B1):

οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν: ὑποκ. Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι.

οὐδ' ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς: ὑποκ. δημοκρατικοὶ - ὀλιγαρχικοί.

Σχετικὰ μὲ τὴν παραπάνω ἐρμηνευτικὴ θέση ἔχομε νὰ παρατηρήσωμε τὰ ἑξῆς:

α) Εἶναι βέβαια αὐτονόητο ὅτι σὲ εἰρηνικὴ περίοδο οἱ μεγάλες δυνάμεις, ἂν ἤθελαν κάπου νὰ ἐπέμβουν, θὰ ἔπρεπε νὰ βροῦν κάποια πρόφαση· αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι προφάσεις τοῦ εἶδους αὐτοῦ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ βρε-

1. Ἡ σύζευξη «πρόφαση - διάθεση» παίρνει νόημα μόνο ὅταν τὸ «διάθεση» ἐκφέρεται θετικὰ (: εἶχαν διάθεση ἀλλὰ δὲν εἶχαν πρόφαση).

2. Βλ. σχετικὰ Gordon M. Kirkwood, Thucydides' words for «cause», *American Journal of Philology* 43, 1952, 37-61· Lionel Pearson, «Prophasis and Αἰτία», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 83, 1952, 205-223 καὶ S. Schuller, About Thucydides' use of αἰτία and πρόφασις, *Revue Belge Philol.* 34, 1956, 271-284.

3. Ἰδιαιτέρα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐδῶ ἡ πραγματολογικὴ ἀνάλυση τοῦ Α. Τασολάμπρου, ἄσχετο ἂν — ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ λαθεμένη, γιὰ μᾶς, ἀφετηρία, — ὁδηγῆται ἀναπόφευκτα σὲ συμπεράσματα ἀντίθετα ἀπὸ τὰ δικά μας:

α) *The Athenians and the Lacedaemonians did not have any πρόφασις*. This seems to me quite clear. The Great Powers always wished and tried to establish in power the factions friendly towards them of the smaller city-states but could not all of a sudden intervene with an army, that was without any pretext either in the form of an invitation from the fraction itself or something else» (σ. 10).

«In times of peace the Great Powers did not have any pretext for invading the smaller city-states in order to help the factions friendly to them and, on the other hand, the leader of the factions were not willing to invite them to invade their country» (σ. 13), βλ. Tasolambros, *Thucydides III. 82, or on Scholarship and Political Thought*, Ἀθήνα 1970.

θοῦν. Εἶναι δηλαδή παράλογο νὰ πιστέψωμε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι σὲ καιρὸ εἰρήνης (εἶχαν διάθεση ἀλλὰ) δὲν ἔβρισκαν πρόφασιν νὰ ἀναμιχθοῦν στὰ ἐσωτερικὰ τρίτων, ἀφοῦ τὴν πρόφασιν αὐτὴ θὰ τοὺς τὴν ἔδιναν ἀκριβῶς αὐτοὶ ποὺ θὰ τοὺς καλοῦσαν σὲ βοήθεια. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχόμεστε κάτι τέτοιο, ὅτι δηλαδή δὲν ὑπῆρχε πρόφασιν σὲ καιρὸ εἰρήνης, ἢ ἀντίθεση μὲ τὸ πολεμουμένων μᾶς ἀναγκάζει λογικὰ νὰ συμπεράνωμε ὅτι οἱ προφάσεις παρουσιάζστηκαν (ἄφθονες) μὲ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου· ἀλλὰ, ὅπως ξέρομε, στὸν πόλεμον οἱ προφάσεις εἶναι ἐντελῶς ἀχρεῖαστες.

Τὸ ὑποκείμενον Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι θὰ ἦταν ἐδῶ νοητὸ ἂν τὸ πρόφασιν σημαίνει «λόγος». Πράγματι, σὲ καιρὸ εἰρηνικὸ καὶ ἀνύποπτον οἱ μεγάλες δυνάμεις δὲν θὰ εἶχαν κανένα λόγον νὰ ἀναλάβουν τίς δαπάνες καὶ τοὺς κινδύνους μιᾶς ἐκστρατείας, χωρὶς νὰ πιέζωνται ἀπὸ δικὰ τους ζωτικὰ συμφέροντα (βλ. καὶ παρακ. § 5).

β) Ἄν τὴν εἰκασία γιὰ τὸ ὑποκ. τοῦ ἐχόντων θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὴ δεχτοῦμε, μὲ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ πρόφασιν = «λόγος», εἶναι ἀδύνατον νὰ κάνωμε τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τὴ σύνδεσιν τοῦ ἐτοιμῶν (ὄντων) μὲ τὸ δημοκρατικοὶ - ὀλιγαρχικοί. Εἶναι δηλαδή πραγματικὰ ἀκατανόητο γιὰτί οἱ «βουλομένοι νεωτερίζειν» δὲν θὰ ἦταν πρόθυμοι, σὲ περίοδον διακρατικῆς εἰρήνης, νὰ ζητήσουν ξένη βοήθεια, προκειμένου νὰ πετύχουν αὐτὸ ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν κύρια καὶ μόνιμη ἐπιδιώξή τους, νὰ πάρουν δηλαδή στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία. Ἡ διάθεσις ἀσφαλῶς δὲν τοὺς ἔλειπε, ἀλλὰ εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ περιστάσεις πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον δὲν τοὺς εὐνοοῦσαν καθόλου¹.

Ἐφόσον λοιπὸν ἡ ἄποψιν αὐτὴ (B1) δὲν μπορεῖ νὰ υἰοθετηθῇ στὸ σύνολόν της, θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ἀντιμετωπίσωμε τὴν ἀντίστροφον κατανομή τῶν ὑποκειμένων (B2):

οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν: ὑποκ. δημοκρατικοὶ - ὀλιγαρχικοί·
οὐδ' ἐτοιμῶν ὄντων: ὑποκ. Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι.

1. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχόμεστε ἐδῶ, μαζί μὲ τὸν H. Dale, ὡς νοηματικὰ ἱκανοποιητικὴ τὴν ἀπόδοσιν: «Now they would have had no pretext for calling them in, nor have been prepared to do so», τὰ παραπάνω («διαφορῶν οὐσῶν ἕκασταχοῦ... ἐπάγεσθαι») καὶ τὰ παρακάτω («ῥαδίως αἱ ἐπαγωγαὶ τοῖς νεωτερίζειν τι βουλομένοις ἐπορίζοντο») θὰ ἦταν σαφῶς ἐναντίον μας, ἐφόσον τὰ συμφραζόμενα ἀκριβῶς αὐτὰ μᾶς βεβαιώνουν ὅτι οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν πρόσκλησιν τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπὸ τίς μεγάλες δυνάμεις εἶχαν δημιουργηθῆ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον. Αὐτὸ ποὺ δυσκόλευε τὴν πραγματοποίησιν τῶν «ἐπαγωγῶν» σὲ καιρὸ εἰρήνης δὲν ἦταν τὸ ἀπροετοίμαστο τῶν «βουλομένων νεωτερίζειν», ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ ἦταν πάντα ἐτοιμοὶ νὰ ἐκμεταλλευσθῶν τίς περιστάσεις, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι τὰ σχέδια τους δὲν συμπορεύονταν μὲ τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων. Ἐξάλλου, ἡ ξένη βοήθεια θὰ ἦταν πολὺ περισσότερο ἐπιθυμητὴ τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης, ἐπειδὴ στὸν πόλεμον τὸ τίμημά της ἦταν ἀσφαλῶς βαρύτερον.

5. Ἡ λύση αὐτὴ (B2) εἶναι ἡ μόνη ποὺ μᾶς φαίνεται λογικὰ ἱκανοποιητικὴ. Πράγματι, εἶναι ἀπολύτως νοητὸ ὅτι σὲ περίοδο εἰρήνης οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων δὲν θὰ εἶχαν πρόφαση, τρόπο δηλαδὴ πειστικὸ καὶ εὐπρόσωπο, γιὰ νὰ ποῦν στοὺς ἰσχυροὺς: «βοηθήστε μας νὰ κυριαρχήσωμε στὴν πόλιν μας ἐξοντώνωντας τοὺς ἀντίθετους». Ἐξάλλου εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ μεγάλες δυνάμεις ἦταν ἀπρόθυμες νὰ ἐμπλακοῦν σὲ πολεμικὲς περιπέτειες, ἔστω καὶ ἂν ἦταν νὰ βοηθήσουν στὴν ἐπικράτηση ὁμοϊδεατῶν τους, ἐφόσον μάλιστα μιὰ τέτοια ἐνέργεια θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀνατροπὴ τῶν συνθηκῶν, πράγμα ἀνεπιθύμητο ἀρχικὰ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές· (πρβ. παραπ. § 4α).

6. Μὲ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στὶς δύο μεγάλες δυνάμεις εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κατάστασις μεταβάλλεται ἄρδην: οἱ πρὶν ἀνασταλτικοὶ παράγοντες γίνονται τῶρα συντελεστικοί. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων ἔχουν τῶρα νὰ προσφέρουν οὐσιαστικὰ ἀνταλλάγματα: «βοηθήστε μας νὰ συντρίψωμε τοὺς πολιτικούς μας ἀντιπάλους, γιὰ νὰ μπορέσωμε ἔτσι νὰ προστεθοῦμε στὴ συμμαχία σας»¹. Τὸ νὰ μεταφράσωμε, κατὰ τὰ καθιερωμένα, «γιὰ τὴν ἐξόντωσι τῶν κομματικῶν τους ἀντιπάλων καὶ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἔτσι μεγαλύτερη δύναμη», ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ἀποδώσωμε στὸν Θουκυδίδη μιὰν ἐντελῶς ἀνάξιά του περιττολογία², ἐφόσον εἶναι ἐντελῶς αὐτονόητο ὅτι γίνεται κανεὶς ἰσχυρότερος, ὅταν καταφέρῃ νὰ ἐκμηδενίσῃ τοὺς ἀντιπάλους του³.

1. Πρβ. ἐδῶ καὶ τὰ ἀρχαῖα σχόλια: καὶ *ξυμμαχίας ἄμα... ἡ διάνοια τοιαύτη· οἱ προεστῶτες τῶν δήμων καὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ θραδῶς ἐκάτεροι παρὰ Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων ἐπήγοντο, διὰ προσποιήσιν συμμαχίας δύνανται ἑαυτοῖς περιποιούμενοι, τῶν μὲν Ἀθηναίων ἐτοίμως ὑπακούοντων τοῖς δημοτικοῖς, ἵνα προσποιήσωνται συμάχους αὐτοὺς καὶ δι' αὐτῶν βλάβωσιν Λακεδαιμονίους, τῶν δὲ Λακεδαιμονίων ὁμοίως τοῖς ὀλιγαρχικοῖς διὰ τὸ αὐτὸ (Μφσ₂)·* στὸ «ἐπήγοντο» πρέπει νὰ νοηθῇ τὸ «συμμάχους» ἢ κάτι παρόμοιο π.χ. «βοήθειαν». *σπίσιν αὐτοῖς: ἤγουν ἑαυτῶν* (Hude, *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collata*, Λιψία 1927).

Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι ὁ λόγος ἐδῶ εἶναι γιὰ τοὺς ἀρχηγούς τῶν κομμάτων καὶ γιὰ τὸ πῶς αὐτοὶ μπόρεσαν τὸν καιρὸ τοῦ πολέμου νὰ παίρνουν εὐκόλα ξένη βοήθεια — καὶ ὄχι, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ, σὲ ἀντιδικία ὅμως μὲ τὰ συμφραζόμενα, γιὰ τοὺς Ἀθηναίους - Λακεδαιμονίους.

2. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἐκφραστικὰ δύσκολος ὁ Θ. (ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν πρωτοπόρο τοῦ πεζοῦ λόγου), ποτὲ δὲν κατηγορήθηκε γιὰ περιττολόγος ἀντίθετα θεωρήθηκε — καὶ ὄχι ἄδικα — «ὑπὲρ τὸ δέον» πυκνός.

3. Ἡ περιττολογία αὐτὴ ἔγινε βέβαια αἰσθητὴ σὲ ἀρκετοὺς μεταφραστὲς, καὶ ὑπάρχουν ἐδῶ ἀξιόλογες προσπάθειες γιὰ μιὰ περισσότερο οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία, ὅπως λ.χ. στὴ γαλλικὴ μετάφρασι τῶν Weil - Romilly: «*mais une fois en guerre, du même coup, l'appel à des alliances, tant pour nuire à l'adversaire que pour se les attacher à soi-même, devenait un procédé facile de part et d'autre pour ceux qui voulaient une action révolutionnaire*», ἢ τὴν ἀγγλικὴ τοῦ Λ. Τασολάμπρου: «*When, however, they*

7. Μὲ βάση τοὺς παραπάνω συλλογισμοὺς θὰ εἶχαμε νὰ προτείνουμε τὴν ἀκόλουθη μετάφραση: Σὲ τέτοιες ἀκρότητες ἔφτασε ἡ κομματικὴ διαμάχη στὴν Κέρκυρα· καὶ φάνηκαν ἀκόμη πιὸ φοβερές, ἐπειδὴ ἦταν οἱ πρῶτες ποὺ ἔγιναν. Γιατί, ὅσο γι' ἀργότερα, ὀλόκληρη σχεδὸν ἡ Ἑλλάδα ἀναστατώθηκε, μὲ τὸ νὰ ὑπάρχουν παντοῦ πολιτικὲς ἀντιθέσεις καὶ νὰ καλοῦν σὲ βοήθεια οἱ δημοκρατικοὶ τοὺς Ἀθηναίους καὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ τοὺς Σπαρτιάτες. Καὶ ὅσο ἦταν εἰρήνη δὲν θὰ εἶχαν οἱ ἴδιοι πρόφαση — οὔτε καὶ οἱ ἄλλοι ἦταν τόσο πρόθυμοι — γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τοὺς καλοῦν σὲ βοήθεια· σὰν ἄρχισε ὁ πόλεμος καὶ ἡ Ἑλλάδα χωρίστηκε σὲ δύο στρατόπεδα, ὅσοι ἤθελαν νὰ καταλάβουν πραξικοπηματικά τὴν ἐξουσία ἔπαιρναν εὐκόλα ξένη βοήθεια γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν πολιτικῶν τοὺς ἀντιπάλων καὶ γιὰ νὰ προστεθοῦν ἔτσι στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη συμμαχία.

8. Ὁ τρόπος ποὺ ἐρμηνεύουμε τὸ κείμενο στὸ πρῶτο ὑπὸ ἐξέταση σημεῖο (οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν [ὑποκ. δημοκρατικοὶ - ὀλιγαρχικοὶ] οὐδ' ἐτοίμων ὄντων [ὑποκ. Ἀθηναῖοι - Λακεδαιμόνιοι] παρακαλεῖν αὐτοὺς [ὑποκ. δημοκρατικοὶ - ὀλιγαρχικοὶ]¹) εἶναι ἀλήθεια ὅτι φαίνεται γραμματικὰ δυσπαραδέκτος. Ἐδῶ ὅμως εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ δεχτοῦμε κάτι ἢ γραμματικὰ ἢ λογικὰ ἀνακόλουθο. Στὸ δῆλημα αὐτὸ εἶναι, νομίζω, περισσότερο θεμιτὸ νὰ ἀποβλέψουμε στὴ λογικὴ καὶ ὄχι στὴ γραμματικὴ ὁμαλότητα. Ἄλλωστε καὶ ἄλλοῦ ἢ λογικὴ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε ἀλλαγὴ τοῦ ὑποκειμένου, ὄχι μόνον ἐκεῖ ποὺ τὰ γραμματικὰ δεδομένα τὴν ἀποσιωποῦν ἀλλὰ καὶ ὅταν αὐτὰ εἶναι σαφῶς ἀποτρεπτικά.

Παραθέτουμε ἐδῶ μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα «νοητῆς» ἀλλαγῆς τοῦ ὑποκειμένου τόσο στὸν Θουκυδίδη ὅσο καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς.
5, 59, 2: *Καὶ οἱ Βιωτοὶ καὶ οἱ Μεγαρεῖς καὶ οἱ Σικωνῖοι ἐχώρουν...* ἐπὶ τῆς *Νεμέας*, καὶ

were at war and an alliance was necessary to each of them — to the ones in order to destroy their political opponents, to the others because from this same fact they would be able to incorporate the city-state in question in their confederacy» (σ. 16)· πρβ. ἐδῶ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Ν. Δούκα: «ἐν δὲ τῷ πολέμῳ διὰ τὴν χρεῖαν τῆς συμμαχίας, τὴν ὅποιαν εἶχον ἀμφοτέροι πρὸς βλάβην θατέρου, καὶ ἐνταύτῳ διὰ τὴν ἰδίαν ἀσφάλειαν μάλιστα, εὐκόλως συνέδραμον εἰς βοήθειαν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι θέλοντες νὰ νωτερίσωσι τοὺς προσκαλοῦσαν».

1. Σχετικὰ μὲ τὸ «οὐδ' ἐτοίμων (ὄντων) παρακαλεῖν (= ὥστε παρακαλεῖν) αὐτοὺς» πρβ. παραπάνω τὸ «διαφορῶν οὐσῶν ... ἐπάγεσθαι». Νομίζουμε ὅτι ὁ Θ. θέλει ἐδῶ νὰ ἐπισημάνῃ ὅτι οἱ δυσκολίες μᾶς «ἐπαγωγῆς» εἶχαν τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης διπλὴ προέλευση: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔλειπν τὰ μέσα πειθοῦς ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῶν ποὺ ζητοῦσαν βοήθεια, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν ὑπῆρχε ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῶν ποὺ μποροῦσαν νὰ τοὺς βοηθήσουν· (ἂν οἱ τελευταῖοι εἶχαν λόγους νὰ ἐνδιαφέρονται, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν πρώτων θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι χωρὶς σημασία).

τους Ἀργεῖους οὐκέτι κατέλαβον, ἀλλὰ καταβάντες, ὡς ἐώρων τὰ ἐαυτῶν δηοῦμενα, εἰς μάχην παρατάσσοντο.

6, 66, 1: καὶ ἐν τούτῳ οἱ Ἀθηναῖοι, μακροῦς οὔσης τῆς ὁδοῦ αὐτοῖς¹ καθ' ἡσυχίαν καθίσαν τὸ στράτευμα...

8, 52, 1: Μετὰ δὲ τοῦτο ὁ Ἀλκιβιάδης μὲν Τισσαφέρην παρεσκευάζε καὶ ἀνέπειθεν ὄπως φίλος ἔσται Ἀθηναίους, δεδιότα μὲν..., βουλόμενον δὲ ὅμως, εἰ δύναιτό πως πεισθῆναι, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ τὴν ἐν τῇ Κνίδῳ διαφορὰν ἦσθετο τῶν Πελοποννησίων².

Δισχ. Περσ. 454 κ.έ.: ὡς γὰρ Θεὸς / ναῶν ἔδωκε κῦδος Ἑλλησιν μάχης, / αὐθημερὸν φράξαντες ἐσχάλοις δέμας / ὄπλοισι ναῶν ἐξέθρωσκον· ἀμφὶ δὲ / κυκλοῦντο πᾶσαν νῆσον, ὥστ' ἀμηχανεῖν / ὅποι τράποιοντο.

Σοφ. Τραχ. 457 κ.έ.: Κεῖ μὲν δέδοικας, οὐ καλῶς ταρβεῖς, ἐπεὶ / τὸ μὴ πηθέσθαι, τοῦτό μ' ἀλγύνειεν ἄν' / τὸ δ' εἰδέναί τι δεινόν; οὐχὶ χιτέρας / πλείστας ἀνὴρ εἰς Ἡρακλῆς ἔγρημε δῆ; / κοῦπω τις αὐτῶν ἔκ γ' ἐμοῦ λόγον κακὸν / ἠνέγκατ' οὐδ' ὄνειδος ἦδε τ' οὐδ' ἄν εἰ / καρτ' ἐντακεῖη τῷ φιλεῖν...³.

Πλατ. Πολιτ. 331: πᾶς ἄν που εἴποι, εἴ τις λάβοι παρὰ φίλου ἀνδρὸς σωφρονοῦντος ὄπλα, εἰ μανεῖς ἀπαιτοῖ...

Ἄριστοτ., Ρητορ. Β, 20, 93b 10-18: Στησίχορος μὲν γὰρ ἐλομένων στρατηγὸν αὐτοκράτορα τῶν Ἱμεραίων Φάλαριν καὶ μελλόντων φυλακὴν δίδοναι τοῦ σώματος, τᾶλλα διαλεχθεὶς εἶπεν αὐτοῖς λόγον ὡς ἵππος κατεῖχε λειμῶνα μόνος, ἐλθόντος δ' ἐλάφου καὶ διαφθείροντος τὴν νομὴν βουλόμενος τιμωρῆσασθαι τὸν ἔλαφον ἠρώτα τινὰ ἀνθρώπων εἰ δύναιτ' ἄν μετ' αὐτοῦ τιμωρῆσασθαι τὸν ἔλαφον, ὃ δ' ἔφησεν, ἐὰν λάβῃ χαλινὸν καὶ αὐτὸς ἀναβῇ ἐπ' αὐτὸν ἔχων ἀκόντια· συνομολογήσαντος δὲ καὶ ἀναβάντος ἀντὶ τοῦ τιμωρῆσασθαι αὐτὸς ἐδούλευσε τῷ ἀνθρώπῳ⁴.

9. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ δημιουργεῖ ἢ ἔλλειψή ρήματος στὸ πρῶτο τιμῆμα τῆς δευτέρας περιόδου καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἄν ἐχόντων πρόφασιν, οὐδ' ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῆ, ἀπὸ καθαρὰ ὑφολογικὴ ἄποψη, ὅτι τὸ συντακτικὸ αὐτὸ ἀνακόλουθο ὄχι μόνον δὲν ὀφείλεται σὲ παραφθορά, ὅπως πιστεύει ὁ Gomme⁵, ἀλλὰ καὶ δυναμώνει ἐκφραστικὰ τὸ κείμενο, τὸ κάνει δηλαδὴ πολὺ περισσότερο «θουκυδίδειο». Πράγματι, ἡ μορφὴ τοῦ λόγου στὸν Θουκυδίδη ἔχει συχνὰ μοναδικὴ ἀνταπόκριση μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου⁶. Ἔτσι, στὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο — καὶ γενικὰ σὲ ὅλη

1. Ὅχι «τοῖς Ἀθηναίοις», ἀλλὰ «τοῖς Συρακοσίοις».

2. Ὑποκείμενον τοῦ ἦσθετο τὸ Ἀλκιβιάδης.

3. Στὸ ἐντακεῖη ὑποκ. τὸ Ἡρακλῆς.

4. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ πολὺ διδακτικὴ αὐτὴ ἱστορία βρίσκεται ἀκόμη καὶ σὲ ἀρχαιοελληνικὰ «ἀναγνώσματα» γιὰ μικροὺς Γάλλους μαθητὲς (Ch. Georgin, *Manuel grec. Méthode et exercices*, Παρίσι 1962, σ. 203 παρ. 4).

5. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, Β, 372-3.

6. Ἄν ὁ καθαρὰ λογικὸς προβληματισμὸς τῶν μεταφραστῶν τοῦ Θ. εἶναι μᾶλλον περιορισμένος, ἢ ἐκφραστικὴ ἀξιολόγηση τοῦ κειμένου γίνεται ἀκόμη πιδὸ σπάνια: «Σε μερικὸς θα φανεῖ ἀπίστευτο καὶ ὅμως εἶναι ἡ καθαρὴ ἀλήθεια: τοῦ Θουκυδίδου ἡ γλῶσσα ἐλάχιστα ἔχει μελετηθεῖ ὡς τώρα σαν ἐκφραση σύστοιχη με τὸ βαρὴ στοχασμὸ τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ οἱ φιλόλογοι ἦταν πάντα τὸ περιεχόμενον τῆς συγγραφῆς που πρόσεζαν, ὄχι ἡ τεχνικὴ

τὴν ἔκταση τῶν Κερκυραϊκῶν — τὰ ἐξιστορούμενα φοβερὰ γεγονότα σημαδεύουν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴ γλωσσική τους ἔκφραση.

Ὡπωσδήποτε, ἡ συντακτικὴ ἀνακολουθία τοῦ 3,82,1 μοῦ φαίνεται ἀρκετὰ φυσικὴ καὶ δὲν ἐνοχλεῖ καθόλου τὸ προσωπικὸ μου γλωσσικὸ αἶσθημα¹. Αὐτὸ πού θὰ μὲ ἐνοχλοῦσε ἐδῶ θὰ ἦταν μιὰ σύνταξη κοινότατα ὀμαλὴ καὶ σαφής, νὰ ὑπάρχη δηλαδὴ μετὰ τὸ παρακαλεῖν αὐτοὺς τὸ «οὐκ ἐγένοντο αἱ ἐπαγωγαὶ βλάβει», ὅπως ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής, ἢ κάτι σὰν «ἡσύχαζον μᾶλλον αἱ πόλεις», ὅπως καλόπιστα προτείνει πάλι ὁ Gomme².

Ὡστόσο αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν ἴσως παρὰ μιὰ προσωπικὴ αἶσθησή τοῦ κειμένου. Γιὰ ὅσους λοιπὸν πιστεύουν ὅτι κάθε γραμματικὴ ἀνακολουθία ὑφίεται ἀνεξάρτητα σὲ γλωσσικὴ παραφθορὰ ἀπομένει μιὰ ἀκόμη «λογικὴ» διέξοδος: νὰ δεχτοῦν τὴν παλαιογραφικὰ εὐκόλῃ διόρθωση τοῦ ἐτοιμῶν σὲ ἐτόλμων, ὅπως κάνουν, στὴν πρόσφατη σχετικὰ ἔκδοση τοῦ Γ' βιβλίου, καὶ οἱ Weil - Romilly, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅμως νὰ δηλωθῇ καθαρὰ (πράγμα πού δὲν γίνεται στὴν παραπάνω ἔκδοση) ὅτι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἐχόντων εἶναι τὸ Ἰθνηαῖοι - Λακεδαιμόνιοι, καὶ ὅτι τὸ πρόφασις δὲν σημαίνει ἐδῶ «πρόφραση» (prétexte) ἀλλὰ «λόγος» (raison)³. Τὸ νόημα τοῦ χωρίου 3,82,1 θὰ γίνεταν ἔτσι ὅχι μόνο γραμματικὰ ἀλλὰ καὶ λογικὰ παραδεκτό.

Θεσσαλονίκη

Ε. Σ. ΣΤΑΘΗΣ

της μορφῆς-της. (Ι. Θ. Κακριδής, *Ερμηνευτικά σχόλια στον επιτάφιο του Θουκυδίδη*, σ. ζ', Ἀθήνα 1941).

1. Γενικὰ πιστεύω ὅτι κάθε γραμματικὸ ἀνακόλουθο δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητα γλωσσικὸ σφάλμα· συχνὰ πρόκειται γιὰ ἐκφραστικὸν τρόπον (πολὺ φυσικὸν ἄλλωστε) πού ἔχει «ἐπαυξητικὴν» δύναμη, δηλαδὴ προκαλεῖ μιὰ θετικὰ ἐντονώτερη ἐντύπωση στὸν ἀποδέκτη, (ἐντονώτερη ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε ἄλλη γραμματικὰ ὀμαλὴ καὶ πρακτικὰ ἀχρηστὴ διατύπωση).

2. Gomme, *δ.π.*, σ. 372-3.

3. Ἡ μετὰφραση τῶν Weil - Romilly (βλ. παραπ. σ. 140, σημ. 1) συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ὑποσημείωση: «La leçon ἐτοιμῶν exige que l'on sous-entende ou ajoute ἔντων, et ne permet pas de construire l'ensemble de la phrase d'une façon satisfaisante. Les sujets de ἐτόλμων et du génitif absolu ἐχόντων peuvent n'être pas identiques absolument».

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΥΝΟΨΙΝ ΧΡΟΝΙΚΗΝ
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΑΣΣΗ

Α. ΚΩΔ. 108 ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (= E)

Σύμφωνα με την περιγραφή του καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τὸ χειρόγραφο 108 «κατὰ τὴν ΙΔ' ἑκατονταετηρίδα γεγραμμένον ἐκ φύλλων δὲ 305 συγκείμενον» περιέχει «τὸ διὰ τεσσαρῶν Εὐαγγέλιον»¹. Πρέπει νὰ προσθέσωμε στὴν περιγραφή αὐτὴ ὅτι ἀκολουθεῖ ὡς παράφυλλο ἀκόμη ἓνα φύλλο ποὺ φέρει τὸν ἀριθμὸ 306. Τὸ παράφυλλο τοῦτο εἶναι σπάρραγμα ἀπὸ κάποιον ἄλλο χειρόγραφο τοῦ 13ου αἰῶνα, σύμφωνα με τὴν χρονολόγησή του ἀπὸ τὸν Α. Πολίτη, στὸ ὁποῖο εἶχε ἀντιγραφῆ τὸ κείμενο τῆς *Συνόψεως Χρονικῆς* τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ. Στὸ φ. 306 τοῦ χφ διασώζονται σήμερα οἱ στ. 4824-4873 τοῦ κειμένου τούτου² με τὶς ἀκόλουθες διαφορετικὲς γραφὰς ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, ὅπως τὸ ξέρομε ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν Βόννης:

- φ. 306^r 4824 καταμωλωπόσεις E 4828 ὡς κάχληκας] ὡς οὐκάχληκας E
4831 ὑμνητηρίου E
φ. 306^v 4856 Βόκχορις] βόλλωρις E 4860 ἐκ καπηλείας ἔχειν E
4870 πλεῖον E || πλησιάζον] προσοομίζον E 4872 ἐτέτατο] ἐπέ-
πτατο E.

Β. VINDOB. THEOL. GR. 304 (= W)

Ὅπως εἶναι γνωστό, στὰ φφ. 229^r - 257^v τοῦ κώδ. Vindob. theol. gr. 304 ἔχει ἀντιγραφῆ τὸ χρονογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἰωήλ³. Ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσω, σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ φύλλα αὐτὰ ἔχουν ἀντιγραφῆ ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ καὶ με τὸ ἴδιο χέρι τὸ ὁποῖο ἔκανε τὴν ἀντιγραφή τοῦ κειμένου τούτου⁴ καὶ στίχοι ἀπὸ τὴν *Σύνοψιν Χρονικῆν* τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ⁵. Εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1. Ἰω. καὶ Ἀλκ. Ι. Σακελίωνος, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 20.

2. φ. 306^r, στ. 4824-4848, καὶ φ. 306^v, στ. 4849-4873. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ διαπίστωση ὀφείλεται στὸν σεβαστὸ μου καθηγητὴ κ. Α. Πολίτη ὁ ὁποῖος μοῦ παραχώρησε καὶ τὸ δικαίωμα τῆς δημοσίευσής. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμά.

3. Βλ. Ο. Mazal, «Zur Überlieferung der Chronik des Joel», *JÖBG* 16, 1967, 127-131, εἰδ. 128.

4. Ὁ Mazal (ὁ.π.) χρονολογεῖ τὴν ἀντιγραφή τοῦ χφ W περὶ τὸ 1300.

5. Οὔτε ὁ Σπ. Λάμπρος, ποὺ πρῶτος ταύτισε τὸ κείμενο ποὺ μᾶς παραδίδεται στὰ φφ. 229-257 τοῦ χφ W (βλ. «Ein Codex des Joel», *BZ* 5, 1896, 318), οὔτε ὁ Mazal (ὁ.π.) κάνουν λόγο γιὰ τὰ ἀποσπάσματα αὐτά.

α) Στὸ φ. 245^v καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ οἱ στ. 2746 (παραλ. στ. 2747), 2748-2753 μὲ τὸν τίτλο: *περὶ τοῦ ἀρθέντος ἐναερίου παιδός*. Παρουσιάζουν τὶς ἀκόλουθες διαφορὲς πρὸς τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης Βόννης:

2749 αἰθέρους 2751 κατηνεχθὲν 2752 μέσης.

β) Στὸ φ. 246^r καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ ἔχουν ἀντιγραφῆ, μὲ τὸν τίτλο: *περὶ τοῦ διαβληθέντος πρὸς τὸν βασιλέα σοφωτάτου ἀνδρὸς ἐταίρου δὲ κατονειδίζοντος τοῦτον τοιαῦτα εἰρηκέναι*, οἱ στ. 2876-2882 τῆς *Συνόψεως Χρονικῆς*, οἱ ὁποῖοι δὲν παρουσιάζουν διαφορὲς πρὸς τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης Βόννης.

γ) Στὸ φ. 247^v, ἐπάνω καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ, ἔχουν ἀντιγραφῆ οἱ στ. 3139-3140, 3150, 3153-3154 καὶ 3156-3160 ¹.

δ) Στὸ φ. 248^r καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ διαβάζομε τοὺς στ. 3605-3609 τοῦ Μανασσῆ. Ὅρισμένα ἔχγη γραμμάτων ποὺ διακρίνονται στὶς φωτογραφίες τοῦ χφ W ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ οἱ στίχοι αὗτοι, οἱ ὁποῖοι δὲν παρουσιάζουν ἄλλωστε οὐσιώδεις διαφορὲς πρὸς τὸ κείμενο τῆς ἔκδοσης Βόννης, εἶχαν ἀντιγραφῆ κάτω ἀπὸ κάποιον τίτλο. Ἄς προσθέσω ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν στ. 3609 διαβάζομε ἀκόμη: *τοῦτο δ' ἐξαιτίσατο μὴ πρὸς τὸ μέλλον ἀλλ' ἐνταῦθα δοῦναι τὴν δίκην*² ὅς καὶ παρεδόθη *τῷ φοκᾶ τῷ τυράννῳ διὰ τὸ μὴ θ [έλειν] ἐξωνύσασθ[αι] δορυαλ[ώτους]*. Ἡ σημείωσις αὕτη ἔχει ἴσως ἄμεση σχέση μὲ τοὺς στ. 3574-3579 τῆς *Συνόψεως Χρονικῆς*³.

ε) Στὰ φφ. 248^r καὶ 248^v ἔχει ἀντιγραφῆ ἀκόμη ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ ἔργο τοῦ Μανασσῆ. Στὸ φ. 248^r, κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ καὶ τὴν ἐπιγραφῆ: *εἴρηται οἱ στίχοι οὗτοι διὰ τὸ μὴ θέλειν τὸν μαυρίκιον ἐξω-νίσασθαι τοὺς διὰ τοῦ χαγάνου [βάρβαρος (;) δορυαλώτους ἰβ' χιλιάδας, διαβάζομε τοὺς στ. 3550, 3552-3554, 3557-3559³*. Στὸ φ. 248^v καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ διαβάζομε, στὶς φωτογραφίες τοῦ χφ W τὶς ὁποῖες ἔχω στὴ διά-

1. Ὁ ἀντιγραφὴς ἔχει παραλείψει τοὺς στ. 3141-3149, 3151-3152 καὶ 3155. Τὸ κείμενο δὲν παρουσιάζει οὐσιώδεις διαφορὲς ἀπὸ τὸ κείμενο Βόννης. Στὶς φωτογραφίες τοῦ χφ W ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου διακρίνονται ἔχγη γραμμάτων ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμε ὅτι εἶχαν ἀντιγραφῆ ἐνδεχομένως καὶ ἄλλοι στίχοι ἢ ὅτι καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο, ὅπως καὶ τὰ δύο προηγούμενα, ἔφερε κάποιον τίτλο. Ἀπὸ τὸν στ. 3139 στὶς φωτογραφίες τοῦ χφ W διαβάζεται πάντως μόνο ἡ λ. *φαλαγγάρας*.

2. *ἐντεῦθεν δάκρυον αὐτῷ [δηλ. τῷ Μαυρικίῳ] συχνὸν ἐκ τῶν ὀμμάτων ... ὀλογγμοὶ καὶ βουρηθμοὶ καὶ πρὸς Θεὸν ἐντεῦξεις μὴ πρὸς τὸ μέλλον τὰς ποινὰς αὐτῷ θησανρισθῆναι, ἐνταῦθα δὲ τοῦ πταίσματος τὰς δίκας εἰσπραχθῆναι.*

3. Ὁ ἀντιγραφὴς παρέλειψε τὴν ἀντιγραφῆ τῶν στ. 3551 καὶ 3555-3556. Ἄς προσθέσω ἀκόμη ὅτι, ὅπως μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε ἀπὸ ἔχγη γραμμάτων, πρέπει νὰ εἶχε ἀντιγραφῆ στὴ θέση αὕτη ἓνας ἀκόμη στίχος (ὁ 3560;).

θεσή μου, τούς στ. 3564-3567. 'Ορισμένα ἴχνη γραμμάτων τὰ ὅποια διακρίνονται ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι εἶχαν ἀντιγραφῆ στοὺς σημεῖο αὐτὸ δύο ἀκόμη στίχοι¹. Ἄς προσθέσω ὅτι στὸν στίχο 3554, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ W, διαβάζομε: *κροιοκοπεῖς*.

Θεσσαλονίκη

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Γ' ΒΟΤΑΝΕΙΑΤΗ

Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης ἐκθρονίζεται τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1081 ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ καὶ κείρεται μοναχὸς στὴν μονὴ τῆς Περιβλέπτου² ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τῆς Ἄνας Κομνηνῆς, ἐρωτηθεὶς δὲ παρὰ τοῦ τῶν συνήθων, εἰ εὐφόρος τὴν μεταβολὴν φέρει, φησὶν «ἡ τοῦ κρέως με μόνον ἀποχὴ ἀνιᾶ, τῶν δ' ἄλλων ὀλίγη μοι ἢ φροντίς». Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς θὰ προσθέσῃ ἀκόμη ὅτι στὴ μονὴ τῆς Περιβλέπτου ὁ ἐκπτώτος αὐτοκράτορας ἔζησε χρόνον τινὰ ταφεὶς παρ' αὐτῆ³. Ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη τέλος ἔχομε καὶ τὴν πληροφορία ὅτι, ὅταν πέθανε, ὁ Βοτανειάτης ἦταν ὀγδόβια ἐτῶν⁴. Ἄς προσθέσω ὅτι οὔτε καὶ ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης καθορίζει ἀκριβέστερα τὸ χρονικὸ διάστημα ποῦ ἔζησε ὁ Βοτανειάτης ὡς μοναχὸς στὴν μονὴ τῆς Περιβλέπτου· παρατηρεῖ ἀπλῶς: *ἐν ἧ καὶ μετ' ὀλίγον ἀποβιούς θάπτεται*⁵.

Ὅπως εἶχα ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω σὲ Νεαρά τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Κομνηνοῦ⁶ ποῦ ἐκδίδεται τὸν Μάιο μῆνα τῆς ε' ἰνδικτιῶνος τοῦ

1. Δύο ἀπὸ τοὺς στ. 3561-3563.

2. Ἄνα Κομνηνὴ III, I 1 (ἐκδ. B. Leib). Βλ. καὶ G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 3η ἐκδ., Μόναχο 1963, σ. 289. Πρβ. καὶ Εὐδ. Θ. Τσολάκη, «Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung», *Byzantinä* 2, 1970, 256, ὑποσημ. 17.

3. Ζωναρᾶς III, 730, 3-11 (ἐκδ. Βόννης). Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὴν ἴδια πληροφορία ὁ Βοτανειάτης μετὰ τὸν κατὰ τοὺς Ἀργυροῦς Ῥωμανὸν ἐκεῖνον τὸν αὐτοκράτορα κτήτωρ (τῆς μονῆς τῆς Περιβλέπτου) δεύτερος ἐχημάτισε.

4. K. N. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 7, Παρίσι 1894, σ. 173, 6-8.

5. Ὁ.π.

6. Ἡ γεγωνία νεαρά παρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ ἀλεξίου τοῦ κομνηνοῦ περὶ ὄρκου σοματικοῦ τῶν ἀφηλίκων, καὶ τοῦ μὴ ἔχειν αὐτοὺς ἀποκατάστασιν μετὰ τὸ τελεσθῆναι παρ' αὐτῶν τὸν τοιοῦτον ὄρκον. *JGR*, ἐπιμελεῖα Ἰω. Ζέπου καὶ Παν. Ζέπου, τόμ. 1, Ἀθήνα 1930, σ. 292-296. Βλ. καὶ Fr. Dölger, *Regesten* I., 2, σ. 28, ἀρ. 1082.

έτους, ,ζφ4' (= 1082)¹, ὁ Βοτανειάτης ἀναφέρεται ὡς μακαρίτης βασιλεὺς κῦρος (διάβ. κυρός) νικηφόρος ὁ βοτανειάτης καί, συνεπῶς, πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὸν Μάιο τοῦ 1082 ὡς terminus ante quem τοῦ θανάτου τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Εἶναι μάλιστα πιθανότατο, ὕστερα ἀπὸ τὸν καθορισμὸ αὐτὸν τοῦ terminus ante quem, ὅτι τὸ χρόνον τινὰ τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ καὶ τὸ μετ' ὀλίγον τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου καλύπτουν χρονικὸ διάστημα μερικῶν μηνῶν καὶ ὅτι ὁ ἔκπτωτος Βυζαντινὸς αὐτοκράτορας δὲν ἐπέζησε τοῦ 1081. Τέλος, ἂν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου ὅτι, ὅταν πέθανε ὁ Βοτανειάτης, ἦταν ὀγδόντα ἐτῶν, τότε μποροῦμε νὰ χρονολογήσωμε καὶ τὴν γέννησή του στὰ 1001/1002.

Θεσσαλονίκη

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡ. 31 ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ
ΚΑΙ Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΤΟΥ *DE OMNIFARIA DOCTRINA* ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ*

Τὸ χφ ἀρ. 31² τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης (= K 31) περιλαμβάνει στὰ φφ. 2^r-12^v τμῆμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐποικίσεις συνοπτικαὶ καὶ ἐξηγήσεις πρὸς ἐρωτήσεις διαφόρους καὶ ἀπορίας γραφεῖσαι πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Μιχαὴλ τὸν Δούκαν, ἔργο πού εἶναι περισσότερο γνωστὸ μὲ τὸν λατινικὸ τίτλο: *De omnifaria doctrina*³. Ἐπειδὴ παλαιότερα δὲν ἦταν γνωστὸ ὅτι καὶ στὸ χφ K31 παραδίδεται ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ ἔργου, ὁ J. G. Westerink, δὲν τὸ μνημονεύει στὴν εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεώς του⁴. Σύμφωνα μὲ τὶς διαπιστώσεις τοῦ ἴδιου, τὸ ἔργο ἔχει παραδοθῆ σὲ τέσσερις ξεχωριστὲς διασκευές, πού μποροῦν εὐκολὰ νὰ διακριθοῦν στὴ χειρόγραφη παράδοσή του ἀπὸ τοὺς τίτλους των καὶ ιδιαίτερα ἀπὸ τὴ διάταξή τῶν κεφαλαίων⁵.

1. ...ὡς βεβαίον καὶ ἀσφαλοῦς τυγχάνοντος τοῦ παρόντος εὐσεβοῦς χρυσοβούλου λόγου, γεγενημένου κατὰ τὸν μῆνα τῆς ε' ἰνδ. ἐν ἔτει τῶ ,ζφ4' (JGR, σ. 296).

*Τὸν καθηγητὴ μου κ. Εὐδ. Θ. Τσολάκη, γιὰ τὴν ὑπόδειξη νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ γιὰ τὶς πολύτιμες παρατηρήσεις του, εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

2. Γιὰ τὴν πλήρη περιγραφή τοῦ χειρογράφου βλ. Ε. Θ. Τσολάκη, «Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 31 τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης», *Ἑλληνικά* 24, 1971, 321-29.

3. Τσολάκη, ὁ.π., σ. 324.

4. J. G. Westerink, *Michael Psellus, De omnifaria doctrina*, Utrecht 1948.

5. Westerink, ὁ.π., σ. 1.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού ἐπιχειρήσαμε καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χφ K31 ἀνήκει στὴν τέταρτη διασκευὴ γιὰ τοὺς παρακάτω λόγους:

Ἡ τέταρτη διασκευὴ¹ παραδίδεται μὲ 25 χειρόγραφα. Ἀπὸ αὐτὰ μόνο τὰ χφ Vaticanus Pal. Gr. 388, 13ου αἰώνα (=V) καὶ Bodleianus Roe Gr. 18, 1349 (=R) ἐνδιαφέρουν τὴν ἔρευνα. Τὰ ὑπόλοιπα εἴκοσι τρία εἶναι, σύμφωνα πάλι μὲ τις πληροφορίες τοῦ Westerink, νεώτερα ἀπόγραφα τῶν δύο αὐτῶν χειρογράφων, ὀρισμένα μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ παραδίδουν τὸ κείμενο ἀκέφαλο ἢ κολοβό². Συνεπῶς ἡ ἔρευνά μας ἔγινε σὲ σύγκριση πρὸς τὰ χφ V καὶ R.

Ἀπὸ τὸν τίτλο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἡ σχέση τοῦ χφ K31 πρὸς τὴν ὑπόλοιπη χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου, γιατί τὸ De omnifaria doctrina διασώζεται στὸ χφ τοῦτο ἀκέφαλο³. Ἡ διάταξη ὅμως τῶν κεφαλαίων, ὅπως φαίνεται τουλάχιστον στὸ τμήμα τοῦ κειμένου πού παραδίδει τὸ χφ K31, τὸ τοποθετεῖ στὴν τέταρτη διασκευὴ, γιατί εἶναι ἡ ἴδια ὅπως στὰ χειρόγραφα V καὶ R πού, ὅπως εἶδαμε, ἀποτελοῦν οὐσιαστικά τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς τέταρτης διασκευῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διάταξη τῶν κεφαλαίων, ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ νέου χφ στὴν τέταρτη διασκευὴ εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθο στοιχεῖο: τὸ χφ K31 παρουσιάζει τὴν ἰδιοτυπία πού χαρακτηρίζει τὰ χειρόγραφα τῆς τέταρτης διασκευῆς καὶ μόνον αὐτά, ὅτι δηλ. τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ ἀκολουθοῦν οἱ Quaestiones naturales τοῦ Συμεὼν Σήθ⁴.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τις ἀκόλουθες, μεταξύ τῶν ἄλλων, κοινὲς γραφές τῶν χειρογράφων V, R καὶ K31 ἔναντι τῶν χειρογράφων τῶν ἄλλων διασκευῶν⁵, ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ κειμένου στὸ χφ K31 πρὸς τὸ κείμενο καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Westerink. [Στὰ παρακάτω παραδείγματα παρατίθεται πρώτη ἡ γραφὴ τῶν διασκευῶν I, II, III καὶ ἀκολουθεῖ ἡ γραφὴ τῆς διασκευῆς IV (χφ V, R, K31)]: α) Παραλείψεις: 156,7 τῶν θειοτέρων ψυχῶν: τῶν θειοτέρων | 170,10 οἱ ἄλλες διαφυλάττουσι: οἱ ἄλλες | 178,11 μὴ ἀδύνατος: ἀδύνατος | 182,3 γυμνάζεται δὲ τῆς ἄρκτου τοῦτο μάλιστα τὸ μέρος: λείπει ὅλη ἡ πρόταση. β) Προσθή-

1. Βλ. Westerink, σ. 8-10.

2. Αὐτ., σ. 8-10. Στὰ χφ αὐτὰ συγκαταλέγεται καὶ τὸ χφ *Hamburg. Philol.* 153, 17ου αἰώνα (=f), ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ editio princeps τοῦ Fabricius.

3. Τσολάκη, ὁ.π., σ. 324.

4. Westerink, ὁ.π., σ. 8 καὶ Τσολάκη, ὁ.π., σ. 326.

5. Οἱ περιπτώσεις ὅπου τὸ χφ K31 παρουσιάζει διαφορετικὲς γραφές ἔναντι τῶν χειρογράφων V καὶ R δὲν ἀποτελοῦν παρὰ κοινὰ ἀντιγραφικὰ σφάλματα. Ἔτσι, μεταξύ τῶν ἄλλων, παραλείπει 122,8 τὸν ἀριθμὸ πέντε, 132,7 τὸν σύνδεσμο καὶ, 171,2 παρέχει ἰώνιον ἀντὶ ἰώνιον, 183,9 ἀφανίζουσα ἀντὶ ἀφανίζουσαν.

κες: 157,12 ἀγέννητον ἀποφαίνεται: ἀγέννητον οἶται ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀποφαίνεται | 170,12 φιλόσοφος ἀποδέχεται: φιλόσοφος τίθησί τε καὶ ἀποδέχεται. γ) Διαφορετικές γραφές: 149, 9 πρὸς τὴν καῦσιν: πρὸς τοῦ καῦσαι | 151,10 κόλπους: τόπους | 157,1 ἀγέννητος: γεννητός | 164,9 στενότητα: στερότητα | 166,10 ἔλκων: αἴρων | 167,5 ῥόακα: βροῦα.

Ἡ εἰδικότερη ἔρευνα, πού ἐπιχειρήσαμε, μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διαπιστώσωμε ἀκόμη ὅτι τὸ χφ K31 ἔχει στενότερη σχέση πρὸς τὸ χφ R. Ἡ συγγένεια τῶν δύο χειρογράφων, ὅπως δείχνει ἡ περιγραφή τοῦ R ἀπὸ τὸν H. O. Coxe¹ καὶ τοῦ K31 ἀπὸ τὸν E. Θ. Τσολάκη καὶ ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσω καὶ ἀπὸ ἐπιτόπια ἐξέταση τοῦ χφ R στὴ Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη, φαίνεται πὼς δὲν ἀφορᾷ μόνο τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἀλλὰ τὰ δύο χειρόγραφα στὸ σύνολό τους². Γιὰ τὸ κείμενο τουλάχιστον τοῦ Ψελλοῦ τῆ σχέσῃ αὐτῆ τὴν καθορίζουν οἱ ἀκόλουθες ἀποκλειστικὲς ὁμοιότητες στὴ διάταξιν τῶν κεφαλαίων³: 1. Ἡ παραλείψῃ, μόνο ἀπὸ τὰ χφφ R καὶ K31, τοῦ κεφαλαίου 184 (ἔκδ. Westerink) μὲ τὸν τίτλο «Διατί ἡ ἄρκτος οὐ διεσθίει τὰ δίκτυα ὅταν ἀλίσκεται»⁴.

2. Ἡ ἀντιγραφή τῶν κεφαλαίων 122 καὶ 132 (ἔκδ. Westerink), μὲ τοὺς τίτλους «Εἰς πόσους κύκλους διαιρεῖται ὁ οὐρανὸς» καὶ «Περὶ τῆς τῶν ἄστρον φορᾶς καὶ κινήσεως», ὕστερα ἀπὸ τὴς Quaestiones naturales τοῦ Συμεὼν Σήθ. Ἡ ἀντιγραφή τῶν δύο κεφαλαίων στὴ θέση αὐτῆ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν σχέσιν τῶν χφφ R καὶ K31. Ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ χφ R στὴν Ὁξφόρδην, τὰ κεφάλαια τοῦτα εἶναι ἀντιγραμμένα καὶ στὴν κανονικὴ τους σειρὰ στὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ. Ἄν εἶχε κάνει τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἀντιγραφέας τοῦ χφ K31 δὲν τὸ ξέρομε γιὰτὶ τὰ φύλλα πού θὰ περιεῖχαν τὰ κεφάλαια αὐτὰ ἔχουν ἐκπέσει⁵.

Τὸ χφ K31, ὅπως ἔδειξε ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ πρὸς τὸ κείμενο καὶ τὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Westerink, παρουσιάζει διαφορὰς πρὸς τὰ χφφ ἄλλων τῶν διασκευῶν. Στις διαφορὰς ὅμως αὐτές (παραλείψεις, προσθήκες, διαφορετικὲς γραφές) διαπιστώνομε ἢ ἐπεμβάσεις τοῦ ἀντι-

1. H. O. Coxe, *Catalogi codicum mss. Bibliothecae Bodleianae*, τόμ. 1, Oxford 1853, στ. 471-479.

2. Διαπιστώσαμε π.χ. καὶ στὰ δύο χειρόγραφα τὴν ἀντιγραφή τῶν ἰδίων ἔργων καὶ μὲ τὴν ἴδια διάταξιν πρὶν καὶ μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ. Τὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν σχέσιν αὐτῆ ἐπιφυλάσσομαι νὰ δώσω σὲ μελλοντικὴ ἐργασία μου.

3. Τὸ κείμενο δὲν δίνει ἐπαρκῆ στοιχεῖα. Μποροῦμε ὅμως νὰ προσθέσωμε στὴ θέση αὐτῆ τὴν ἀκόλουθην διαπίστωση: κεφ. 166,6 (ἔκδ. Westerink), ὅπου τὸ V παρέχει *χρησι* τὰ R καὶ K31 παρέχουν *χύσιν*.

4. Westerink, σ. 8, Τσολάκη, σ. 325.

5. Βλ. Τσολάκη, ὁ.π., σ. 326 καὶ 327.

γραφέα ἢ ἀντιγραφικὰ σφάλματα ἢ λάθη προερχόμενα ἀπὸ κακὴ ἀνάγνωσις τοῦ προτύπου. Ἐτσι τὸ χφ Κ31 δὲν παρουσιάζει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάστασις τουλάχιστον τοῦ κειμένου τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

Θεσσαλονίκη

Σ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ - ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ ΣΤΑΘΗΣ

Ὅπως πειστικὰ ἔδειξαν ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου καὶ ὁ Μ. Ι. Μανούσακας¹, ἡ κρητικὴ κωμωδία *Στάθης*² μᾶς παραδίδεται μὲ ὀρισμένα χάσματα. Τὸ πρῶτο χάσμα, ποῦ διαπιστώνεται ἀνάμεσα στοὺς στίχους 44 καὶ 45 τῆς πρώτης σκηνῆς τῆς Α' πράξης, πρέπει νὰ περιεῖχε τὴν ἐξομολόγησις τοῦ Χρῦσιππου στὸ δοῦλο του Ἀρέτα, ὅτι ἀρραβωνιαστικὸς τῆς Φαίδρας ἦταν ὁ Πάμφιλος καὶ ὅχι ὁ ἴδιος ὁ Χρῦσιππος ὅπως νόμιζαν ὅλοι· ἀκόμη ὅτι ὁ Πάμφιλος συναντοῦσε τὰ βράδια τὴ Φαίδρα, ἡ ὁποία ὅμως νόμιζε ὅτι συναντιόταν μὲ τὸν Χρῦσιππο.

Τὸ δευτέρου χάσμα, τὸ ὁποῖο ὁ Μ. Ι. Μανούσακας ἐντόπισε ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ στὴν τέταρτη σκηνὴ τῆς Γ' πράξης, περιεῖχε τὸ πάθημα τοῦ Μπράβου, ποῦ ἦταν ἐρωτευμένος μὲ τὴν κόρη τοῦ Στάθης, τὴ Φαίδρα, καὶ εἶχε προσπαθήσει νὰ μπῆ στὸ σπίτι της. Ἐκεῖ ὅμως τὸν ξεγέλασαν καὶ τὸν ἐκλείσαν σ' ἓνα ἐρμάρι καὶ ὕστερα τὸν κάπνισαν μὲ ἀναμμένο θειάφι· τότε αὐτὸς ἀναγκάστηκε νὰ φανερωθῇ, ὁπότε τὸν ξυλοφόρτωσε ὁ Στάθης.

Στὸ τρίτου χάσμα, τέλος, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενο θὰ ἦταν ἀνάλογο μὲ τοῦ δευτέρου, ὁ Δάσκαλος θὰ συναντιόταν μὲ τὴν ἀγαπημένη του, τὴ γυναίκα τοῦ Μπράβου, καὶ κάποιος θὰ τὸν ἔριχνε «μέσα σὲ νετσεσάριο» (πρ. Γ', σκ. 4, στ. 335).

Ὁ Μ. Μανούσακας, ἀφοῦ παραθέσῃ τὶς ἐνδείξεις γιὰ τὰ χάσματα ποῦ διαπιστώνει, προσθέτει: «Μιὰν ἄλλη ἐνδειξὴ, τέλος, γιὰ κάποιον χάσμα ποῦ δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε ἂν συμπίπτει μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἢ ἂν εἶναι ξεχωριστό, ἀποτελεῖ τὸ αἰνιγματικὸ πρόσωπο τῆς *Μαργαρίτας*, ποῦ τὴ συναν-

1. Στ. Ἀλεξίου, «Παρατηρήσεις στὸ κρητικὸ θέατρο», *Κρ. Χρ.* 8, 1954, 133-138 (εἰδ. σ. 134-8), Μ. Ι. Μανούσακα, «Τὰ χάσματα τῆς κρητικῆς κωμωδίας *Στάθης*», *Κρ. Χρ.* 8, 1954, 291-305.

2. Κ. Ν. Σάθα, *Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων*, Βενετία 1879, σ. 103-176. Νεώτερη ἐκδοσις ἀποκατεστημένη: «*Στάθης*, κρητικὴ κωμωδία», περ. *Θέατρο*, χρόνος Α', τεῦχ. 4 (Ἰούλιος - Αὐγουστος 1962), σ. 48-63. (Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης θὰ παραπέμψω στὴν τελευταία ἐκδοσις).

τοῦμε στὸ τέλος τοῦ ἔργου, στὴν ἑβδομῆ σκηνῇ τῆς Γ' πράξης, νὰ λέη ἕνα τυπικὸ δίστιχο (στ. 513-514) ὄλο κι ὄλο. Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ Μαργαρίτα δὲν βγαίνει ἀπὸ πουθενά»¹.

Στὴ σκηνῇ αὐτῇ, ποῦ εἶναι τὸ πανηγυρικὸ «φινάλε» τῆς κωμωδίας, ὄλα τὰ πρόσωπα ποῦ παρουσιάστηκαν προηγουμένως στὸ ἔργο διατυπώνουν τὸ καθένα ἀπὸ μιὰ εὐχὴ γιὰ τοὺς μελλόνουμφοι Χρύσιππο καὶ Λαμπρούσα, Πάμφιλο καὶ Φαίδρα. Ἀνάμεσα στὶς εὐχές, ποῦ ὄλες σχετίζονται μὲ τὴν ιδιότητα ἢ τὸ ὄνομα τοῦ εὐχομένου², παρατίθεται καὶ ἡ εὐχὴ τῆς Μαργαρίτας (στ. 513-514):

*Τὸ ριζικὸ κ' ἡ μοῖρα σας νὰ ἀθιοῦ μαργαριτάρια,
νὰ δένουσι βαρύντιμα ζαφείρια καὶ λιθάρια.*

Παρακάτω ὁ μελετητῆς ἀναφέρεται στὸν κατάλογο τῶν προσώπων τῆς κωμωδίας, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπάρχει στὸ Νανιανὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ ἔχει συνταχθῆ μὲ πολλὰ λάθη ἀπὸ τὸν Σάθα³, ὅπου ἡ Μαργαρίτα σημειώνεται σὰν ἀύπηρέτρια τῆς Φαίδρας». Ὁ Μανούσακας ἀμφιβάλλει γιὰ τὸν ρόλο ποῦ δίνει ὁ Σάθας στὴ Μαργαρίτα, πιστεύει ὅμως ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν γνωστὴ στὸ θεατὴ ἀπὸ τὸν προηγούμενο ρόλο τῆς, «γιατὶ διαφορετικὰ ἡ παρουσία τῆς δὲν θὰ εἶχεν ἐδῶ κανένα νόημα, ἀφοῦ δὲν ἐξυπηρετεῖ καμιά θεατρικὴ σκοπιμότητα»⁴. Ἐπειδὴ πιστεύω καὶ ἐγὼ ὅτι ἡ Μαργαρίτα πρέπει νὰ ἦταν γνωστὴ στὸ θεατὴ καὶ νὰ εἶχε, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα εὐχόμενα πρόσωπα, κάποιον οὐσιαστικὸ μέρος στὸ ἔργο, θὰ προσπαθῆσω νὰ ταυτίσω τὸ πρόσωπο αὐτό, στηριγμένος στὸ κείμενο καὶ στὶς παρατηρήσεις τοῦ Μ. Μανούσακα σχετικὰ μὲ τὰ χόσματα τῆς κωμωδίας.

Ἄν τὰ χόσματα τῆς κωμωδίας μας εἶναι μόνο αὐτὰ ποῦ ἀναφέραμε προηγουμένως, νομίζω ὅτι ἡ παρουσία τῆς Μαργαρίτας δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολο-

1. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 300.

2. Π.γ. ἡ εὐχὴ τῆς Ἀλεξάνδρας ἔχει σχέση μὲ τὸ ὄνομά τῆς (ἐνοεῖ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο) (στ. 509-510):

*Τὸ ριζικὸ καὶ ἡ μοῖρα σας τὴ δόξα νὰ ριζώνου,
βλαστοὺς νὰ ρέκτου τῆς τιμῆς, στὸν κόσμον νὰ ξαπλώνου,*

ἐνῶ ἡ εὐχὴ τοῦ Μπράβου ἔχει σχέση μὲ τὴν ιδιότητά του, δηλ. τοῦ δοξασμένου παλικαρά (στ. 521-522):

*Τὸ ριζικὸ κ' ἡ μοῖρα σας πάντα ἄς παιδογονοῦσι,
νὰ κίμων ἄντρος ξακουστοὺς καὶ ἀδυνατοὺς νὰ βγοῦσι.*

3. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 300· πρβ. καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, «Φιλολογικὰ καὶ διορθωτικὰ εἰς τὸ κρητικὸν θέατρον ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σόλωνος Βογιατζάκη», Ἀθηνᾶ 58, 1954, 343-355, ὅπου (σ. 345) γίνεταί λόγος γιὰ παρόμοια λάθη τοῦ Σάθα στὸν κατάλογο τῶν προσώπων τοῦ Γύπαρη.

4. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 301.

γῆθῃ οὔτε μέσα στό πρώτο χάσμα ἀλλά οὔτε καί μέσα στό δεύτερο. Στό πρώτο χάσμα (πρ. Α', σκ. 1, στ. 44 κ.έ.) θά εἶχαμε συνέχιση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στόν Χρύσιππο καί στόν Ἀρέτα καί ἐξομολόγηση ἀπό τόν πρώτο στόν δεύτερο τοῦ μυστικοῦ του. Στό παραπάνω χάσμα λοιπόν δέν εἶναι δυνατή ἡ παρουσία γυναίκας.

Στό δεύτερο χάσμα, τῆ σκηνῆ τοῦ ξυλοδαρμοῦ τοῦ Μπράβου, τὰ πρόσωπα πού τοῦ ἔστησαν τήν παγίδα καί ἔγιναν αἰτία τοῦ ξυλοδαρμοῦ του ἀπό τόν Στάθη μᾶς εἶναι γνωστά ἀπό προηγούμενες σκηνές. Ὁ Μπράβος ἐξομολογεῖται στό δοῦλο του τόν Πετροῦτσο ὅτι εἶναι ἐρωτευμένος μέ τῆ Φαίδρα (πρ. Α', σκ. 3, στ. 131-160), τήν ὁποία ἐλπίζει νά συναντήσει μέ τῆ μεσολάβηση τῆς προξενήτρας Φλουροῦς, ἀδελφῆς τοῦ Πετροῦτσου (πρ. Α', σκ. 4, στ. 161-176). Τῆ σκηνῆ τῆς συνεννόησης ἀνάμεσα στόν Μπράβο καί στή Φλουροῦ τήν ἀντιλήφθηκε ἡ προξενήτρα Ἀλεξάνδρα καί ζητᾷ νά μάθῃ τί ἤθελε ὁ Μπράβος ἀπό τῆ Φλουροῦ. Τότε ἡ Φλουροῦ τῆς λέγει (πρ. Β', σκ. 2, στ. 67-68):

*Νά σοῦ τὸ πῶ μετὰ χαρᾶς, καί ἂ θέλῃς νά κοπιᾷσῃς
καί ἐσὺ σέ τοῦτο σήμερο, σοῦ τάσσω νά μὴ χάσῃς.*

Ἡ Ἀλεξάνδρα ἀποδέχεται τήν πρόκληση τῆς Φλουροῦς νά τῆ βοηθήσῃ νά στήσουν παγίδα στόν Μπράβο. Τὸ τί ἔπαθε ὁ Μπράβος, ἔταν πῆγε νά συναντήσει τῆ Φαίδρα, τὸ μαθαίνουμε ἀπό τοὺς στίχους 337-339 τῆς τέταρτης σκηνῆς τῆς Γ' πράξης:

*Κ' ἐσένα [τὸν Μπράβο] ἐσφαλίσαι σ' ἀρμάρι κ' ἐκαπίσαι
μέ δειάφι, κ' εἰς τῆ ράχη σου ραβδί ἕνα ἐτσακίσαι.*

Γιὰ τὸ στήσιμο τῆς παγίδας ἔχουμε τοὺς ἀπαιτούμενους δράστες, τῆ Φλουροῦ καί τήν Ἀλεξάνδρα· ἐπομένως ἡ παρουσία τῆς Μαργαρίτας στή σκηνῆ αὐτῆ δέν θά εἶχε κανένα νόημα καί δέν θά ἐξυπηρετοῦσε καμιά θεατρικὴ ἀνάγκη. Ἀπομένει ἐπομένως τὸ τρίτο χάσμα, μέσα στό ὁποῖο θά προσπαθῶ νά τοποθετήσω τῆ Μαργαρίτα.

Στὴν τρίτη σκηνῆ τῆς Α' πράξης τοῦ Στάθη (στ. 131-144) ὁ Μπράβος, ὡπως ἀναφέραμε καί παραπάνω, ἐξομολογεῖται στόν ὑπῆρέτη του Πετροῦτσο τὸν ἐρωτᾷ του γιὰ τὴν κόρη τοῦ Στάθη, τῆ Φαίδρα, καί ζητᾷ τῆ συνδρομῆ του γιὰ νά συναντηθῇ μαζί της. Ὁ Πετροῦτσος ὁμως ἀντὶ γι' ἀπάντηση τοῦ θέτει μέ τοὺς στίχους 145-147 τὸ ἐρώτημα:

*Μὰ δὲ σέ φτάνει τὸ λοιπό, τοῦ πόθου παλικίρι,
ἐκείνη ὁποῦ τὸ σπῆτι σου κρατεῖ καί γοβερνάει,
κι' ἄλλη γυρεύεις, πελελέ;*

Ἀπὸ τοὺς παραπάνω στίχους πληροφορούμαστε ὅτι ὁ Μπράβος ἔχει στό σπῆ-

τι του γυναίκα με τὴν ὁποία συζῆ. Ἡ γνώμη τοῦ Max Lambertz¹, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ Λουγρέτσια πού ἀναφέρεται στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Β' πράξης (στ. 41-60), ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Μανούσακα² ἐσφαλμένη. Ἡ γυναίκα τοῦ Μπράβου πρέπει νὰ εἶναι ὁμορφή, ὥπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν τρίτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης (στ. 171 κ.έ.). ὅπου ὁ Δάσκαλος παρουσιάζεται ἐρωτευμένος μαζί της καὶ προσπαθεῖ νὰ δωροδοκῆσθαι τὸν Πετροῦτσο ἢ καλύτερα νὰ ἐξαγοράσθαι τὴν πίστη του, μετὰ λόγια (στ. 177 κ.έ.):

*Ἡ ὁμορφιά μ' ἐσκλάβωσε ἡ τόση τῆς κερῆς σου,
κ' ἤθελα νὰ τὴν ἤκαμες μετὰ τὴν ρετόρικά σου
δὺὸ λόγια νὰ μ' ἀφουγκραστῆ καί, ποιὸν περῶση ἢ μέρα,
σοῦ τάσσω καὶ ἄλλα τόλογα γιὰ τὴν καλή σου χέρα.*

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς συνάντησης τοῦ Δασκάλου μετὰ τὴν γυναίκα τοῦ Μπράβου τὰ πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τοὺς στίχους 331-336 τῆς τέταρτης σκηνῆς τῆς Γ' πράξης, ὅπου ὁ Πετροῦττος σοφίζεται νὰ πῆ στὸν Δάσκαλο καὶ στὸν Μπράβο ὅτι εἶδε τάχα στ' ὄνειρό του τὰ πραγματικὰ παθήματα καὶ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου:

*Τ' ὄνειρο ἐτοῦτο ὁποῦ θὰ πῶ τὸ θόρον ὀγιά τοὺς δυὸ σας
καὶ μὴ χορτάσω ὥστε νὰ ζῶ, ψόματα ἂν εἶ καὶ πῶ σας.
Τάχα σὲν νὰ ἔχετε ποθὲς τόπο κ' ἐκάλεσέ σας
καιεῖς, γιὰ νὰ μιλήσετε μετὰ τὲς ἀγαπτικὲς σας·
κ' ἐσένα [δηλ. τὸν Δάσκαλο] εἰς νετσεσάριο ἐκαταγρόμισέ σε,
καὶ τὰ νεφρά σου ἐσόσπασες κ' ἐξεκουτρούκισέ σε³.*

Οἱ παραπάνω στίχοι προϋποθέτουν γνωστὰ τὰ δύο ἐπεισόδια: τὴ συνάντηση τοῦ Δασκάλου μετὰ τὴν γυναίκα τοῦ Μπράβου καὶ τὸ κωμικοτραγικὸ πάθημά του. Τὰ δύο αὐτὰ ἐπεισόδια πρέπει νὰ ἐκτυλίσσονταν διαδοχικὰ μέσα στὴν ἴδια σκηνή, ὥπως γίνεται καὶ σὲ μιὰν ἀντίστοιχη σκηνὴ τοῦ *Κατζούρμπου*⁴. Ἐκεῖ ἡ συνάντηση τοῦ μπράβου Κουστουλιέρη μετὰ τὴν ἀγαπητικὴν του, τὴ ρουφιάννα Πουλισέννα, καὶ ἡ τιμωρία του ἀπὸ αὐτὴν καταλαμβάνουν ὁλόκληρη τὴν ὄγδοη σκηνὴ τῆς Γ' πράξης.

1. Max Lambertz, «Der literarische Charakter der kretischen Dramen Στάθης und Γύπκρης», *BZ* 41, 1941, 319-339 (σ. 330: «Seinen Trumpf an Derbheit spielt der Dichter in der Szene aus, wo Phluru, die Schneiderin, zur Gattin Lugretzia (sic!) des Bravos, des prahlerischen Offiziers, Kleider liefern geht»).

2. Μανούσακα, ὅ.π., σ. 299, ὑπόσημ. 14.

3. Γραφὴ κριτικὰ ἀποκαταστημένη ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα, ὅ.π., σ. 297.

4. *Γεωργίου Χορτάση, Κατζούρμπος, κωμωδία*. Κριτικὴ ἐκδοσὴ, σημειώσεις, γλωσσάριο Λίνου Πολίτη, Ἡράκλειον Κρήτης 1964.

Είναι αυτονόητο ότι ο Δάσκαλος και η γυναίκα του Μπράβου είναι τα δύο απαραίτητα πρόσωπα για την εξέλιξη της σκηνης.

Μένει να εξετάσουμε αν το δεύτερο επεισόδιο, η τιμωρία του Δασκάλου, απαιτεί την παρουσία και άλλων προσώπων. Να είναι όμως περισσότεροι από ένας οι δράστες δεν είναι πιθανό, γιατί ο ποιητής στο σημείο αυτό (πρ. Γ', σκ. 4, στ. 335-336) χρησιμοποιεί γ' ενικό πρόσωπο:

*κ' έσένα εις νετσεσάριο έκαταγρέμισέ σε,
και τὰ νεφρά σου έσόσπασες κ' έξεκουτρούκισέ σε,*

ένω στην περίπτωση του ξυλοδαρμού του Μπράβου, που τον σχεδίασαν ή Φλουρού με την 'Αλεξάνδρα και τον εκτέλεσε ο Στάθης¹, ο ποιητής χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό πρόσωπο (πρ. Γ', σκ. 4, στ. 337-338):

*κ' έσένα έσφαλίσασι σ' αμαράι κ' έκαπνίσα
με δειάφι, κ' εις τή ράχη σου ραβδι ένα έτσακίσα.*

'Αποκλείεται επίσης να είναι εκτελεστής της τιμωρίας ο ίδιος ο Μπράβος, γιατί αυτός δεν φαίνεται να γνωρίζει το πάθημα του Δασκάλου². Απομένει, εκτός από τη γυναίκα του Μπράβου, μόνον ο Πετρούτσος, ο οποίος και έπαιξε το ρόλο του μεσάζοντος στη συνάντηση του Δασκάλου με τη γυναίκα του Μπράβου.

Προτού όμως αποφασίσουμε ποιός από αυτούς τους δύο είναι ο τιμωρός

1. Πρ. Β', σκ. 2, στ. 65-74:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

*Με δικιο επικράθηκες, μα πέ μου το και μένα,
ίντά 'το εκείνο όπου ήθελε ο μπουρδος [ό Μπράβος] μετά σένα;*

ΦΛΟΥΡΟΥ

*Να σου το πώ μετά χαράς, και ά θέλης να κοιάσης
και έσν σε τοῦτο σήμερα, σου τάσσω να μη χάσης.*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

*Το θες μ' όρίσει κάνω το, μόνο κανεις μη σφάλη,
τουνοῦ τὰ σάλια αληθινά στο Κάστρο μη μās βάλη.*

ΦΛΟΥΡΟΥ

*Τορνέσα μου 'ταξε [ό Μπράβος] πολλά, μόνο να τότε βάλω
τιση Φαίδρας μέσα να τη δη, και άπόκεις δε θέλει άλλο,
γιατι έχει, λέγει, μαγικό άπου τη Σπάθα Μπάλα,
και όρπιζει μέσα σάν έμπη θαμάσματα μεγάλα.*

Πρβ. και πρ. Γ', σκ. 6, στ. 495-496:

*Δέν έγγιξε [ό Στάθης] στα ρούχα του [του Μπράβου], γιατι άλλα ρούχα
εφόρει,*

μα έκαλοδιάταξέν τονε σ' εκείνο όπου έμπόρει.

2. Μανούσακα, δ.π., σ. 299.

τοῦ Δασκάλου, δὲν θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ δοῦμε ποιὸς ἀναλαμβάνει τὴν τιμωρία τοῦ ἐπίδοξου ἐραστῆ, σὲ παρόμοια περίπτωση, τόσο στὴν κωμωδία μας ὅσο καὶ στὶς δύο ἄλλες σωζόμενες κρητικὲς κωμωδίες, τὸν *Κατζοῦμπο* καὶ τὸν *Φορτουνάτο*.

Στους στ. 481-496 τῆς ἕκτης σκηνῆς τῆς Γ' πράξης τοῦ *Στάθης*, ὅπως καὶ στὴν τέταρτη σκηνὴ τῆς ἴδιας πράξης, ποὺ ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, γίνεται λόγος γιὰ τὸν ξυλοδαρμὸ τοῦ Μπράβου ἀπὸ τὸν Στάθη, τὸν πατέρα τῆς Φαίδρας, ὅταν ὁ πρῶτος προσπάθησε νὰ μπῆ στὸ σπίτι τοῦ Στάθης γιὰ νὰ συναντηθῆ μετὰ τὴ Φαίδρα. Στὸν *Κατζοῦμπο*¹, καὶ συγκεκριμένα στὴν ὄγδοη σκηνὴ τῆς Γ' πράξης, ἡ ρουφιὰνα Πουλίσένα εἶναι ἐκεῖνη ποὺ τιμωρεῖ τὸν ἐπίδοξο ἐραστὴ τῆς, τὸν μπράβο Κουστουλιέρη (καὶ μάλιστα μετὰ τιμωρία ἀνάλογη μετὰ αὐτὴν ποὺ ὑφίσταται ὁ Δάσκαλος τοῦ *Στάθης*: «τονὲ λαντουρῶ με κάτουρο ἀπὸ τὸ παραθύρι»), ἐνῶ στὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Δ' πράξης τοῦ *Φορτουνάτου*² τὸν μπράβο Τζαβάρλα τὸν τιμωρεῖ ὁ Φράρος, ὁ ἀδελφὸς τῆς κερα-Μηλιῆς.

Ὅπως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ἀπὸ τὶς παραπάνω παράλληλες σκηνές, τὴν τιμωρία τοῦ ἀγαπητικοῦ τὴν ἀναλαμβάνει ἢ ἡ ἴδια ἢ ἀγαπητικὴ ἢ ἕμεσος συγγενῆς τῆς. Ἄλλὰ καὶ κάτι ἀκόμη. Ἄν ἦταν ὁ Πετροῦτσος ὁ δράστης τῆς τιμωρίας τοῦ Δασκάλου, θὰ μπορούσε, καλυπτόμενος πίσω ἀπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ ὄνειρου, νὰ χρησιμοποιοῦσε ἄ ἐνικὸ πρόσωπο (κ' ἐσένα εἰς νετσεσάριο ἐκαταγρέμισιά σε... κ' ἐξεκουτρούκισά σε) καὶ νὰ αὐξήσῃ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν κωμικότητα τῆς σκηνῆς. Καὶ γιὰ ἄλλο λόγο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δράστης ὁ Πετροῦτσος. Οἱ στ. 85-94 τῆς τρίτης σκηνῆς τῆς Β' πράξης³ μᾶς πα-

1. Πρ. Γ', σκ. 8, στ. 429-486.

2. Μ. Α. Φωσκόλου, *Φορτουνάτος*, κωμωδία ἀνέκδοτος τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ κητογράφου τοῦ ποιητοῦ ἐκδιδομένη ὑπὸ Στεφ. Ξανθοῦδίδου, Ἀθήνα 1922.

3.

ΦΟΛΑΣ

*Μὰ τὸν Πετροῦτζο συντηρῶ, κ' ἄς πάγω, μὴν κινήσου
τὰ σάλια του θωρώντας τὰ τὴ σιγάτα νὰ γεμίσου.*

ΠΕΤΡΟΥΤΖΟΣ

*Φόλα μου, Φόλα, γράκησε! στάσου, νὰ ζῆς, καμπόσο,
στάσου νὰ πάρω μυρωδιά μὴν πὰ νὰ παραδώσω!
τίνος εἶν' τοῦτα ποὺ βαστάς; ποῦ τὰ ἴβρες; ποῦ τὰ πάεις;
Φόλα, θυμήσου μου ἀπ' αὐτά, νὰ ζῆς, ἀνὲ καὶ φάης.*

ΦΟΛΑΣ

*Φάγω, δὲ φάγω, πάντα μου, Πετροῦτζο, σοῦ θυμοῦμαι,
περιττοπλιάς πάσα ταχύ...*

ΠΕΤΡΟΥΤΖΟΣ

Καὶ σένα ἐγώ, νὰ ζοῦμε...

*Μὴ, εἰς τὴν ψυχὴ σου, μιὰ γουλιὰ μοῦ δῶσε τοῦ καημένου,
καὶ δὲν μπορῶ τὰ σάλια μου τὰ γένια μου νὰ ραίνου.*

ρουσιάζουν τὸν Πετροῦτσο σὰν χαρακτηριστικὸ τύπο («δούλου φαγᾶ»), ποὺ ἔχει τὸ μυαλό του διαρκῶς στὸ φαγοπότι. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸν χαρακτηρίζει ὁ Λ. Πολίτης¹, ὁ ὁποῖος στὴν ἔκδοση τοῦ *Κατζούρηπου* μᾶς δίνει μιὰ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ ἀντίστοιχου («δούλου φαγᾶ») Κατζάραπου, ποὺ τὸν χαρακτηρίζει σὰν τύπο («μᾶλλον συμπαθητικό»), ποὺ ἔλα τὰ κάνει «χωρὶς πονηριὰ καὶ ἰδιοτέλεια»². Τέτοιος, νομίζω, εἶναι καὶ ὁ Πετροῦτσος, τελείως ἀνίκανος νὰ συλλάβῃ ἢ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σχέδιο τῆς τιμωρίας τοῦ Δασκάλου. Ἄν στὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ προσθέσουμε τὴν ἀδυναμία τοῦ Πετροῦτσου νὰ βοηθήσῃ τὸν Μπράβου³, ποὺ θέλει νὰ συναντηθῇ μὲ τὴ Φαίδρα, καθὼς καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ δίνει ὁ Μπράβος στὸν Πετροῦτσο (πρ. Γ', σκ. 4, στ. 339-340):

Ὡς εἶναι ὁ νοῦς σου, γαίδαρε, χοντρος καὶ ὁ λογισμὸς σου,
ἔτσ' εἶναι καὶ τὰ λόγια σου χοντροὰ καὶ τ' ὄνειρό σου,

τὸ συμπέρασμα μᾶς ἐνισχύεται: πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸν Πετροῦτσο ὡς δράστη τοῦ παθήματος τοῦ Δασκάλου καὶ νὰ ἀποδώσουμε τὴν πράξη στὴ γυναίκα τοῦ Μπράβου. Στὴ χαμένη αὐτὴ σκηνή—τὸ τρίτο χάσμα ποὺ ἐπισήμανε ὁ Μ. Μανούσακας⁴—πρωταγωνιστὲς πρέπει νὰ ἦτν ἡ γυναίκα τοῦ Μπράβου καὶ ὁ Δάσκαλος.

Ἄπ' ὅσα ἐξέθεσα παραπάνω πιστεύω νὰ ἔγινε φανερό ὅτι ἡ γυναίκα τοῦ Μπράβου ἦταν πρόσωπο γνωστὸ στὸ θεατὴ ἀπὸ τὸ ρόλο της, καὶ γι' αὐτὸ δὲν θὰ δίσταζα νὰ τὴν ταυτίσω μὲ τὴν «αἰνιγματική», κατὰ τὸν Μ. Μανούσακα, Μαργαρίτα.

Θεσσαλονίκη

ΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΣΤΙΧΟΙ ΤΟΥ ΠΕΝΘΟΥΣ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ ΔΙΑΚΡΟΥΣΗ

Μερικοὶ στίχοι τοῦ ἐπιλόγου τοῦ ποιήματος τοῦ Ἄνθιμου Διακρούση *Κρητικὸς πόλεμος*⁵ παρουσιάζουν ὀλοφάνερη ὁμοιότητα μὲ στίχους τοῦ Πέν-

1. Γ. Χορτάση, *Κατζούρηπος*, ὅ.π., σ. ζε'.

2. Αὐτ., σ. νθ'-ξ'.

3. *Στάθης*, πρ. Α', σκ. 3, στ. 156: καὶ πῶς νὰ κάμῃς τὴ δουλειὰ ἐτούτῃ δὲν κατέχω.

4. Ὁ.π., σ. 299.

5. Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ γενομένου... προτοτυπωθεῖσα (sic) εἰς τοὺς ἀχξζ'... Ἐνετίησι ,αχοθ' (Α. Ξηρουχάκης, Ὁ κρητικὸς πόλεμος 1645-1669) ἢ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἄνθιμου Διακρούση, Μαρίνου Ζάνε, Τεργέστη 1908, σ. 67-120).

θους θανάτου¹. Ἀξιίζει νὰ σημειωθῇ ἡ ἀντιστοιχία αὐτή:

Πένθος θανάτου στ. 607-616:

*τῆς βασιλείας καὶ τροφῆς καὶ δόξης ἀκηράτου
καὶ αἰωνίων ἀγαθῶν Θεοῦ τοῦ ἀοράτου.
ᾧ ὦν γένοιτο ἐπιτυχεῖν ἡμᾶς τῇ μεσιτεία
τῆς παναμώμου Σου μητρὸς καὶ Σοῦ φιλανθρωπία.
Σὺ δέ, παρθένε Δέσποινα, ἡ τὸν Θεὸν τεκοῦσα,
ὕπερ ἡμῶν πρὸς τὸν υἱὸν μὴ παύση δυσωποῦσα.
Σὲ γὰρ κεκτήμεθ', ἄχραντε, σκέπην καὶ προστασίαν,
καὶ διὰ Σοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἔχομεν παρησίαν,
πρὸς Ὅν, ἀγνή, ἐκέτευε ὑπὲρ τῶν Σὲ ὑμνούντων,
ὅπως ἴσθημεν δεινῶν αἰὲ περιστοιχούντων.*

*Κρητικὸς πόλεμος 119*¹⁹⁻²⁶:

*βασιλείας καὶ τροφῆς καὶ δόξης (τῆς) ἀκηράτου
καὶ αἰωνίων ἀγαθῶν Θεοῦ τοῦ ἀοράτου
ἧς γένοιτο ἐπιτυχεῖν ἡμᾶς τῇ μεσιτεία
τῆς παναχράντου σου μητρὸς καὶ σῆς φιλανθρωπία.
Σὺ δέ, παρθένε Δέσποινα, ἡ τὸν Θεὸν τεκοῦσα,
ὕπερ ἡμῶν πρὸς τὸν υἱὸν μὴ παύσης δυσωποῦσα.
Σὲ βοηθὸν κεκτήμεθα, σκέπην καὶ προστασίαν,
καὶ διὰ σοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἔχομεν παρησίαν.*

καὶ *Κρητικὸς πόλεμος 120*³⁻⁴:

*Καὶ διὰ τοῦτο, Δέσποινα, τῶν σὲ παρακαλούντων
σκέπε καὶ διαφύλαττε αἰὲ περιστοιχούντων.*

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Διακρούσης ἀντλεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὸ *Πένθος θανάτου*. Χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ παρατέθηκαν πρὸ πάνω, ἐνῶ ἀπαντοῦν στὸν *Κρητικὸ πόλεμο*, λείπουν ἀπὸ τὴν παραλλαγή τοῦ *Πένθους θανάτου* πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχει γράψει ὁ ἴδιος², μολοντί ὁ Διακρούσης στὴν παραλλαγή αὐτὴ ἀντιγράφει καὶ

1. Γ. Ζώρα, *Πένθος θανάτου*, ζωῆς μάταιον καὶ πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή, Ἀθήνα 1970 (β' ἔκδ.).

2. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ περιλαμβάνεται στὸ *Βιβλίον ὠραιότατον περιέχον στίχους πολιτικούς κατὰ πολλὰ ψυχοφελείς...* παρὰ Ἀκακίου ἱερομονάχου τοῦ Διακρούση τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας συντεθὲν καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας παρ' αὐτοῦ διορθωθὲν καὶ τυπωθὲν ἰδίως ἀναλώμασι. Ἐνετίησιν ἀχνθ'. Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ (φ. 16-24).

σὲ ἐλάχιστα μόνο σημεῖα διασκευάζει τὸ Πένθος θανάτου¹.

Ἔτσι μετὰ τοὺς στίχους 608-609 (τοῦ Πένθους θανάτου) παρεμβάλλει ὁ Διακρούσης ἄλλους ὁκτώ (αὐτοὶ ἀπαντοῦν καὶ στὴν παραλλαγή Βάρτσελη² καὶ ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Φ. Μπουμπουλίδη στὴν ΕΦΣΑ 13, 1962-63, 374) καὶ συνεχίζει:

*ἽΩν γένοιτο ἐπιτυχεῖν ἡμᾶς τῇ μεσιτείᾳ
μητρὸς Σου καὶ ἀγγέλων δὲ καὶ Σοῦ φιλανθρωπία³*

Μὲ τοὺς στίχους αὐτοὺς τελειώνει ὁ Διακρούσης τὴν παραλλαγή τοῦ ἔγραψε τοῦ Πένθους θανάτου.

Θεσσαλονίκη

ΚΟΜΝΗΝΗ Δ. ΠΗΔΩΝΙΑ

1. Ε. Κακουλίδη, «Τὸ Βιβλίον ὠραιότατον καὶ ὁ συγγραφέας του», Ἐρανιστῆς 2, 1964, 26-29.

2. Γιὰ τὴ σχέση τῶν παραλλαγῶν Βάρτσελη καὶ Διακρούση βλ. Ε. Κακουλίδη, αὐτ., ἰδίως σ. 29.

3. Οἱ δύο αὐτοὶ στίχοι εἶναι οἱ στίχοι 609-610 τοῦ Πένθους θανάτου (βλ. παραπάνω σ. 161). Ὁ δεῦτερος παραλλαγμένος.